

Ο ΜΕΝΤΩΡ

ΕΝΗΜΕΡΩΤΙΚΟ ΔΕΛΤΙΟ ΤΩΝ ΕΤΑΙΡΩΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΕΤΑΙΡΟΥΣ 41 — ΕΡΓΑ ΚΑΙ ΗΜΕΡΑΙ: Οί φίλοι τῆς Ἰταλίας 42, Ὁ Βύρων καὶ ἡ Ἑλλάδα 42-44, Ὁ Μέντωρ ἀλλοδαπὸς 44 — ΕΠΕΤΕΙΟΙ: Τριάντα χαμένα χρόνια 45 — ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ: Ἡ μετεπιγραφὴ τῶν ἀγαλμάτων στὴν ἀρχαιότητα 46-48, Μία μικρὴ πραγματεία τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. *Περὶ θεῶν* τῆς προχριστιανικῆς θρησκείας 49-66 — ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ: Ἡ ἄλεπού ἦταν ἀρχαιοκάπηλος (τὸ σπήλαιο τοῦ Πανὸς στὸν Μαραθῶνα) 67-70 — Τὰ Μέσα θ' ἀλλάξουν ὄνομα; 71-72

Ὁ Μέντωρ, Ἐνημερωτικὸ Δελτίο τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, ἐκδίδεται τὸν Ἀπρίλιο, Ἰούνιο, Οκτώβριο καὶ Δεκέμβριο κάθε ἔτους μετὰ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως.

*Ἵπεύθυνος ἔκδοσης: Ἀντώνιος Χριστοδούλου
Ἐπιμέλεια κειμένων: Κλειῶ Δάκαρη*

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 106 72 Ἀθήναι, Fax (01) 3644 996

ISSN 1105-7181

Ο ΜΕΝΤΩΡ

ΕΝΗΜΕΡΩΤΙΚΟ ΔΕΛΤΙΟ ΤΩΝ ΕΤΑΙΡΩΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΕΥΧΟΣ 25

ΑΠΡΙΛΙΟΣ 1993

Πρὸς τοὺς ἐταίρους

Οἱ γεμάτες ἀγριότητα σκηνές τῶν κατεδαφίσεων παράνομων οἰκοδομῶν σὲ χώρους πού ἄλλοτε σκεπάζονταν ἀπὸ δάση, κυρίως στὴν Ἀττικὴ, σκηνές τίς ὁποῖες οἱ σταθμοὶ τηλεόρασεως μὲ εὐχαρίστηση προβάλλουν, εἶναι χαρακτηριστικὲς τῆς νοοτροπίας πού ἔχει δημιουργηθεῖ. Στὶς ἐφημερίδες δημοσιεύτηκε ὅτι τὰ παράνομα κτίσματα στὴν Ἀττικὴ ὑπερβαίνουν τίς 500.000. Τοῦτο σημαίνει ὅτι 1.500.000 κάτοικοι τῆς Ἀττικῆς ἀγωνίζονται, ἢ ἀπαιτοῦν, νὰ μὴ γκρεμιστοῦν. Τὸ τελετουργικὸ τῆς κατεδάφισης λοιπὸν γίνεται μοχλὸς πού θὰ προκαλέσει τὴν ἔκφραση τῆς λαϊκῆς θέλησης γιὰ χορήγηση ἀδειῶν πού θὰ μεταβάλουν τὰ παράνομα σὲ νόμιμα.

Ἡ οἰκοδόμηση δὲν εἶναι κακὴ. Ἡ ἐκτὸς πολεοδομικῶν καὶ ἄλλων κανόνων οἰκοδόμηση βλάπτει. Αὐτὴ καταστρέφει τὰ δάση, κλείνει ἢ ἀνοίγει χειμάρρους, δημιουργεῖ μόλυνση καὶ προσθέτει βάρη στοὺς πολλοὺς χάριν τῶν ὀλίγων.

Οἱ Ἐφορεῖες τῶν Ἀρχαιοτήτων ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πιττάκη προσπαθοῦν νὰ κρατήσουν μακριὰ ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα κάθε εἶδους οἰκοδομὴ καὶ φυσικὰ ἀποτυγχάνουν, εἴτε γιὰτὶ ὁ ἀρχαιολογικὸς νόμος ἀποδεικνύεται ἀνίσχυρος, εἴτε γιὰτὶ ἐκεῖνοι πού ἔχουν τὴν τελευταία λέξη στὴν ἐφαρμογὴ τοῦ ὑποχωροῦν σὲ πιέσεις. Κάποτε θὰ γραφεῖ σημεῖωμα γιὰ «παράνομη» οἰκοδομὴ τοῦ Μακρυγιάννη καὶ γιὰ τίς ἐναντίον του ἐνέργειες τοῦ Γενικοῦ Ἐφόρου.

Ἡ ἐπέκταση τῆς ἀρμοδιότητος τῶν Ἐφόρων τῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ στὴν προστασία μεγάλων ἐκτάσεων, σημαντικῶν γιὰ τὴν ἱστορία ἢ τὴν ὀμορφιά τους, τοὺς ἀναγκάζει νὰ ἀναμειχθοῦν ἐνεργῶς στὸ ζήτημα τῶν παράνομων οἰκοδομῶν, πού καθημερινῶς καὶ νέες ξεπροβάλλουν στὴ φθίνουσα ὑπαιθρο σχεδὸν μὲ μαγικὸ τρόπο. Ἡ πείρα τοὺς ἔχει διδάξει ὅτι καὶ τὰ σημερινὰ μέτρα πού διακηρύσσονται δὲν θὰ ἐφαρμοστοῦν καὶ ὅτι θὰ ἔχουν τὴν κατάληξη ἄλλων μεγαλεπήβολων ἐξαγγελιῶν, συχνῶν τὰ τελευταῖα χρόνια.

Τὰ ἀρχαῖα θὰ ἀφανίζονται, ἀκόμη καὶ μὲ τὴ συγκατάθεση τῶν φυλάκων τους πού ἀποφασίζουν τὴν καταστροφὴ τῆς ἐθνικῆς κληρονομίας μὲ κριτήριον τὴ χρησιμότητά της στὴ διαμόρφωση τοῦ ἐμπορικοῦ ἰσοζυγίου· τὰ δάση θὰ μεταβάλλονται σὲ ἐρήμους καὶ ἡ ἱστορικὴ μορφή τοῦ τόπου θὰ φθείρεται μέχρις ἐξαφανίσεως.

Οἱ σημερινοὶ Ἕλληνες, καθὼς σιγὰ σιγὰ χάνουν τὴ μνήμη τους, μποροῦν νὰ ζοῦν στὸ ἀπρόσωπο καὶ ἀπεχθὲς περιβάλλον πού μόνοι διαμορφώνουν.

B.X.Π.

Ἔργα καὶ ἡμέραι

Οἱ φίλοι τῆς Ἰταλίας

Τὴν Τετάρτη 3 Φεβρουαρίου, τὸ πρωί, συγκεντρώθηκαν στὴν Ἐταιρεία ἄρκετοὶ ἑταῖροι καὶ φίλοι τῶν ἑλληνικῶν ἀρχαιοτήτων γιὰ νὰ γνωριστοῦν μὲ τὸν ἐπίτιμο ἑταῖρο μας κ. Tanino de Santis. Μίλησαν ὁ κ. T. de Santis, ὁ Πρόεδρος τῆς Ἐταιρείας κ. Γεώργιος Σ. Δοντᾶς καὶ ὁ ἀκαδημαϊκὸς καὶ ἑταῖρος κ. Μιχαὴλ Σακελλαρίου.

Ὁ ἐπίτιμος ἑταῖρος μας εἶναι ὁ ἐκδότης τοῦ γνωστότατου ἰταλικοῦ ἀρχαιολογικοῦ περιοδικοῦ *Magna Graecia*, ἡ ὁποία συχνὰ δημοσιεύει κείμενα Ἑλλήνων γιὰ τὰ ἀρχαῖα τῆς Ἑλλάδος.

Ὁ Βύρων καὶ ἡ Ἑλλάδα

Τὸ ἀπόγευμα τῆς Πέμπτης 4 Μαρτίου ἔγιναν στὴν Ἐταιρεία δύο ὁμιλίες γιὰ τὸν Βύρωνα καὶ τὴν ποίησή του, τὴ σχέση της μὲ τὴν πολιτικὴ καὶ τὴς ἀρχαιότητες τῆς Ἀκρόπολης. Οἱ ὁμιλίες ὀργανώθηκαν ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία καὶ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐταιρεία Βύρωνος. Μίλησαν ὁ κ. William St Clair καὶ ἡ κυρία Εὐγενία Κεφαλληνναίου. Ὁ Πρόεδρος τῆς Ἐταιρείας κ. Γεώργιος Σ. Δοντᾶς προσφώνησε τοὺς προσκεκλημένους καὶ εἶπε:

«Στὴ ζωὴ τοῦ Βύρωνος δυὸ κομμάτια της ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικά, στὶς μέρες μας μάλιστα καὶ πολὺ ἐπίκαιρα, εἶναι γιὰ μᾶς τοὺς Ἕλληνες ἰδιαίτερα προσφιλή. Τὸ ἓνα εἶναι τὸ πρῶτο ταξίδι ποὺ ἔκανε στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, μεταξὺ τοῦ 1809 καὶ τοῦ 1811, κατὰ τὸ ὁποῖο γνώρισε τὸν τόπο καὶ ἀγάπησε τοὺς ἀνθρώπους του. Σ' αὐτὸ τὸ ταξίδι εἶναι ποὺ εἶδε μὲ τὰ μάτια του τὸν βάρβαρο ἀκρωτηριασμὸ καὶ τὴ λεηλασία τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως ἀπὸ τὸν λόρδο Ἑλγιν, ἔνωσε πόνο καὶ ὀργὴ γιὰ τὴν πράξη τῆς ντροπῆς καὶ ἔγραψε γι' αὐτὴν θαυμάσιους, ὀρμητικούς, παθιασμένους στίχους στὸ ποίημά του «Childe Harold» καὶ ἀργότερα στὴν «Κατάρτα τῆς Ἀθηνᾶς». Τὸ ἄλλο κομμάτι τῆς ζωῆς του εἶναι καὶ τὸ τελευταῖο: εἶναι οἱ πολῦτιμες βοήθειες ποὺ πρόσφερε στὸν ἥρωικὸν ἀγῶνα τῶν Ἑλλήνων γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσή τους ἀπὸ τὸν σκληρὸ καὶ ταπεινωτικὸ ζυγὸ τῶν Τούρκων καὶ ἡ κάθοδός του στὸ Μεσολόγγι μὲ κατάληξή τὴ θυσία τῆς ἰδίας του τῆς ζωῆς.

Καὶ οἱ δυὸ αὐτὲς περίοδοι τῆς ζωῆς τοῦ Βύρωνος στάθηκαν γιὰ τοὺς Ἕλληνες προσφορὲς μεγάλες ἢ σημασία τῶν ὁποίων δὲν εἶναι ποτὲ δυνατό νὰ ξεχαστεῖ. Οἱ σπαρακτικοὶ στίχοι του στὸ «Childe Harold» ποὺ συγκλόνισαν τὴν ἀνθρωπότητα, μπορεῖ νὰ μὴν εἶχαν πρακτικὸ ἀποτέλεσμα, κάθε φορὰ ὅμως ποὺ θὰ διαβάζονται θὰ ἀκούγονται σὰν ράπισμα στὴν παρεῖα τοῦ πρωταγωνιστῆ τῆς βάρβαρης

καὶ ἄνδρης πράξης καὶ θὰ κολλοῦν ἔσαι σὰν στίγμα στὸ μέτωπο ἐκείνων ποὺ ἐπιμένουν καὶ σήμερα νὰ τὴν ἀνέχονται σὲ πείσμα τῶν ἐπίσημα διακηρυσσόμενων ἀρχῶν μεγάλων διεθνῶν Ὄργανισμῶν περὶ ἠθικοῦ χρέους γιὰ τὸν ἐπαναπατρισμὸ τῶν καλλιτεχνικῶν θησαυρῶν στοὺς τόπους ὅπου γεννήθηκαν.

Ἄλλὰ καὶ ἡ κάθοδος τοῦ Βύρωνος στὸ Μεσολόγγι, στὸ πλευρὸ τῶν φτωχῶν ἀλλὰ περήφανων μαχητῶν τῆς ἐλευθερίας, ἡ συμβολὴ του στὸν σκληρὸν ἀγῶνα τους καὶ ὁ θάνατός του, εἶναι ἐπίσης γεγονότα ποὺ οἱ Ἕλληνες ἔχουν κλείσει γιὰ πάντα μὲ ἀγάπη στὴν καρδιά τους. Στὰ χρόνια μας ἰδίως, ποὺ ὁ κόσμος ἔχει καὶ πάλι

Ο Λόρδος Βύρων
μὲ σουλιώτικη ἐνδυμασία.
Ἐλαιογραφία
τοῦ Thomas Phillips
(Ἀθήνα,
Βρετανικὴ Πρεσβεία).

σκοτεινιάσει από τὸ μίσος καὶ τὴ βαρβαρότητα, καὶ ἔχει προκαλέσει ἀνατριχίλα στὴν ἀνθρωπότητα μὲ τὴν κυνικότητά της ἢ ὑποκρισία τῆς διεθνούς διπλωματίας, εἶναι καὶ ψυχικὴ ἀνακούφιση ἢ ἀναδρομὴ στὴν ἔντιμη καὶ γενναία πράξη τοῦ εὐγενοῦς Ἕλληνα, ποὺ ἐγκαταλείποντας τὰ πάντα, καὶ περυσία καὶ γυναῖκες καὶ διασκεδάσεις καὶ ταξίδια καὶ τὴ μεγάλη του ποιητικὴ δόξα, ἦρθε νὰ ριχτεῖ στὸ μικρὸ καὶ φτωχὸ Μεσολόγγι ποὺ μαχόταν ἥρωικὰ γιὰ τὴν ἐλευθερία τοῦ γένους καὶ τὴν τιμὴ τῶν ἀνθρώπων».

Ὁ Μέντωρ ἀλλοδαπός

Κατὰ τὸν μεσοπόλεμο κυκλοφοροῦσε ἓνα βιβλιαράκι μὲ τὸν τίτλο «ἄλεξίκλοπον». Περιεῖχε σὲ πίνακες, ὅπως τῶν λογαρίθμων, οἰαδήποτε τιμὴ μπορούσε νὰ ἔχει οἰοδήποτε πράγμα ποὺ πουλοῦσαν στὴν ἀγορὰ σὲ ποσότητα μέσα στὰ ὄρια τῆς ὁκάς, δηλαδὴ ἀπὸ 1 δράμι ἕως 400. Ὁ ἀγοραστὴς γνωρίζοντας τὴν τιμὴ τῆς ὁκάς μπορούσε νὰ βρεῖ τὴν τιμὴ ποὺ εἶχαν τὰ 278 δράμια καὶ νὰ μὴν ἐμπιστευθεῖ τὸν ἔμπορο ὁ ὁποῖος μὲ μαγικὸ τρόπο, χωρὶς ἀριθμομηχανὴ ὅπως σήμερα, ὑπολόγιζε τὸ ἀντίτιμο σχεδὸν αὐτομάτως. Σήμερα, κυρίως μὲ τὴν τυποποιημένη συσκευασία τῶν τροφίμων καὶ τὶς αὐτόματες ζυγιστικὲς μηχανές, ἔχει γίνει περιττὸ τὸ βιβλιαράκι. Θὰ μᾶς ἦταν χρήσιμο ὅμως ἂν μπορούσε νὰ μᾶς γλιτώσει ἀπὸ τὴν ἐκ μέρους τρίτων οἰκειοποίηση τοῦ τίτλου τοῦ περιοδικοῦ τῶν ἐταίρων. Γιατὶ καὶ τοῦτο συνέβη. Στὸ τέλος τῆς χρονιάς τοῦ 1992 μὲ διαφημιστικὸ φυλλάδιο ἔγινε γνωστὸ ὅτι σὲ χώρα τῆς ΕΟΚ θὰ ἐκδοθεῖ περιοδικὸ μὲ τὸν τίτλο «Μέντωρ. Βιβλιογραφικὸς ὁδηγὸς τῆς ἐλληνικῆς θρησκείας». Βέβαια ὁ Μέντωρ δὲν ἔχει σχέση μὲ τὴ θρησκεία, τουλάχιστον τόση γιὰ νὰ γίνει τίτλος εἰδικοῦ δημοσιεύματος. Εἶναι μᾶλλον θέμα κεκτημένης ταχύτητας, γιατί τὸ ἴδιο πράγμα ἔγινε ἀπὸ τοὺς ἴδιους ἀνθρώπους (περιλαμβάνονται καὶ ἐταῖροι) μὲ τὸν τίτλο «Κέρνος» ποὺ εἶχε δοθεῖ στὸν τιμητικὸ τόμο γιὰ τὸν ἀείμνηστο Γεώργιο Μπακαλάκη. Καὶ αὐτὸν τὸν οἰκειοποιήθηκαν.

Ἡ ἐπιστημονικὴ δεοντολογία ἐπιβάλλει νὰ ἀποφεύγονται ἐνέργειες τοῦ εἴδους ποὺ περιγράφηκε. Στὸ μέλλον θὰ ὑπάρχουν δύο «Μέντορες» καὶ ἡ σύγχυση εἶναι βέβαιη. Θὰ μπορούσε νὰ ἀποφευχθεῖ ἂν ὑπῆρχε λίγη φαντασία ἢ τουλάχιστον σεβασμὸς πρὸς τοὺς ἄλλους.

Τὸ Συμβούλιο τῆς Ἑταιρείας εἶχε ζητήσει ἐγκαίρως τὴ νομικὴ κατοχύρωση τοῦ τίτλου «Μέντωρ» ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Ἐμπορίου καὶ ἡ αἴτησή του ἐγκρίθηκε. Πέραν αὐτοῦ τὸ μόνο ποὺ μπορεῖ νὰ κάνει εἶναι νὰ παρακαλέσει ὅσους ἔχουν δυσχέρεια στὴν ὀνομασία τῶν μελλοντικῶν πνευματικῶν τους τέκνων, ἐταίρους καὶ μὴ, νὰ ζητοῦν τὴ συνδρομὴ του.

ΤΡΙΑΝΤΑ ΧΑΜΕΝΑ ΧΡΟΝΙΑ

*ἀνδρῶν ἀγαθῶν ἔργα γενομένων
ἔργα καὶ δηλοῦσθαι τὰς τιμὰς
(Θουκ. ΙΙ, 25)*

Στις 11 Ἀπριλίου τοῦ 1963, τὸ βράδυ τῆς Μεγάλης Πέμπτης, πέθανε ὁ Ἰωάννης Κ. Παπαδημητρίου, Γενικὸς Ἐφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ Προϊστάμενος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας. Τὸ Συμβούλιο μὲ τὴ συμπλήρωση τῶν 30 χρόνων ἀπὸ τὸν θάνατό του ἀποφάσισε τὴν ἔκδοση τιμητικοῦ τόμου μὲ τὸν τίτλο «Ἐπαινος Ἰωάννου Κ. Παπαδημητρίου». Ὁ τίτλος τοῦ τόμου ταιριάζει ἀπόλυτα στὸ ἔργο του καὶ τὸ ἦθος του· θὰ περιέχει μελέτες φίλων καὶ συνεργατῶν σχετικὲς μὲ τὶς Ἐφορεῖες ποὺ εἶχε διευθύνει καὶ ἐκτενὴ εἰσαγωγή γιὰ τὸν βίο καὶ τὸ ἔργο του.

Γιὰ τὸν Ἰωάννη Κ. Παπαδημητρίου ἔχουν δημοσιευτεῖ δύο ἀκόμη σημειώματα (*ΕΔΑΕ* 2, 1988, 17-20· *Μέντωρ* 21, 1992, 117-120). Στὸ τεῦχος τοῦτο ἐξιστορεῖται ἡ ἀνακάλυψη τοῦ σπηλαίου τοῦ Πανδὸς στὸν Μαραθῶνα ποὺ ὀφείλεται στὴν ἐπιμονή του.

Στοὺς παλαιότερους ἀρχαιολόγους εἶναι γνωστὴ ἡ συμβολὴ τοῦ Παπαδημητρίου στὴν ἀνόρθωση τῆς Ὑπηρεσίας. Οἱ νεότεροι ἀγνοοῦν ἀκόμη καὶ τὸ ὄνομά του. Τοῦτο γιὰ πολλοὶ πιστεύουν πὼς ὄλα ἀρχίζουν ἀπὸ αὐτοῦς. Κρίνουν περιττὸ νὰ μάθουν τὴν ἱστορία τῆς ἐπιστήμης τους, ἢ ὁποῖα γιὰ τοὺς Ἑλληνας ἀρχαιολόγους εἶναι συνυφασμένη μὲ τὴν ἱστορία τοῦ τόπου.

Ὁ τίτλος τοῦ σημειώματος ὑποδηλώνει τὴ δυσμενὴ τροπὴ ποὺ ἔλαβαν τὰ ἀρχαιολογικά μας πράγματα σχεδὸν εὐθὺς μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Παπαδημητρίου. Τὰ πολιτικὰ γεγονότα τῆς περιόδου 1963-1967, ἡ ἑπταετὴς δικτατορία 1967-1974 καὶ ἡ ἐπιτάχυνση τῆς φθορᾶς τῶν πνευματικῶν ἀξιῶν μετὰ τὸ 1974 ἐπέδρασαν στὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιολογία κατὰ τρόπο καταστροφικὸ. Ἡ προσπάθεια ποὺ ἄρχισε τὸ 1958, ὅταν ὁ Παπαδημητρίου ἔγινε Διευθυντὴς Ἀρχαιοτήτων τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, συνεχίστηκε ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Δ. Κοντῆ μέχρι τῆς 21 Ἀπριλίου τοῦ 1967. Ἐκτοτε ἄρχισε μιὰ ἄλλη περίοδος γιὰ τὰ ἀρχαῖα τοῦ τόπου μας. Κατὰ τὴ διάρκειά της φανερῶνεται ἡ κενότης τῆς ἀρχαιολατρίας πολλῶν Ἑλλήνων καὶ ἡ παραμορφωμένη εἰκόνα ποὺ ἠθελήμενα δημιουργήθηκε στὸν τόπο μας γιὰ τὸν ἀρχαῖο κόσμο καὶ τὰ μνημεῖα. Γιὰ νὰ ἐρμηνευθεῖ λοιπὸν ἡ φθορὰ τοῦ ἐλληνικοῦ ἰδανικοῦ καὶ ἡ σκόπιμη σήμερα καταστροφὴ του ἀπὸ τοὺς διαδόχους ἐκείνους ποὺ κατασκεύασαν τὴν ψευδῆ εἰκόνα του, θὰ χρειαστεῖ ἐκτενὴς πραγματεία.

*

ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ

Η ΜΕΤΕΠΙΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΑΓΑΛΜΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

Στὸ προηγούμενο τεύχος τοῦ *Μέντορος* γράφηκαν λίγα θεωρητικὰ γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἐπιγραφικὴ. Ἐνα ἐνδιαφέρον κεφάλαιό της, ποὺ ἀφορᾷ ἐξ ἴσου καὶ τὴν πλαστικὴ, εἶναι τῆς μετεπιγραφῆς τῶν ἀγαλμάτων ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς ἀρχαίους. Σὲ περιόδους πενίας γιὰ νὰ τιμήσουν κάποιον ἰσχυρὸ ἀρκοῦνταν στὴν ἀλλαγὴ τῆς ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς ἐνὸς παλαιοῦ ἀγάλματος, ἀδιαφορώντας ἂν τὸ ἀγαλμα τὸ ἴδιο, ἢ τεχνοτροπία του, ἦταν μιᾶς ἄλλης ἐποχῆς. Πλῆθος εἶναι οἱ ἐπιγραφές σὲ βάρη ποὺ μᾶς ἔχουν σωθεῖ χαραγμένες στὴ θέση παλαιότερων ποὺ σβήστηκαν.

Ἡ μετεπιγραφή προκαλοῦσε ἐντύπωση καὶ στοὺς ἀρχαίους, καμιά φορὰ μάλιστα καὶ τὴν ἀποδοκιμασία τους. Μία γνωστὴ μετεπιγραφή εἶναι ἐκείνη ποὺ μνημονεύει ὁ περιηγητὴς Πausanias (1, 18, 3) περιγράφοντας τὸ πρυτανεῖο τῆς Ἀθήνας: *πλησίον δὲ πρυτανεῖόν ἐστιν, ἐν ᾧ νόμοι τε οἱ Σόλωνός εἰσι γεγραμμένοι καὶ θεῶν Εἰρήνης ἀγάλματα κεῖται καὶ Ἐστίας, ἀνδριάντες δὲ ἄλλοι τε καὶ Αὐτόλυκος ὁ παγκρατιαστής· τὰς γὰρ Μιλτιάδου καὶ Θεμιστοκλέους εἰκόνας ἐς Ῥωμαῖόν τε ἄνδρα καὶ Θράκα μετέγραψαν.* Κατὰ τὸν Louis Robert ὁ Ῥωμαῖος ἦταν ὁ Γάιος Ἰούλιος Νικάνωρ, «νέος Θεμιστοκλῆς» ὁ Θράκας βασιλιάς Ροιμητάλκης εἶχε τὴν τιμὴ νὰ ἀντικαταστήσει τὸν Μιλτιάδη.

Διηγούμενος ὁ Πλούταρχος (*Ἀντώνιος*, 60, 2-3) τὰ κατὰ τὸν πόλεμο Ἀντωνίου καὶ Ὀκταβίου, λέγει ὅτι κατὰ τὴ διάρκειά δυσημενῶν καιρικῶν φαινομένων στὴν Ἀθήνα ἢ δὲ αὐτὴ θύελλα καὶ τοὺς Εὐμένους καὶ Ἀττάλου κολοσσοὺς ἐπιγεγραμμένους Ἀντωνίου Ἀθήνησιν ἐμπεσοῦσα μόνους ἐκ πολλῶν ἀνέτρεψε. (Ἡ ἴδια θύελλα ὅταν ἐνέσκυψε στὴν Ἀθήνα γκρέμισε μόνον, ἀνάμεσα στοὺς πολλοὺς, τοὺς κολοσσικοὺς ἀνδριάντες τοῦ Εὐμένους καὶ τοῦ Ἀττάλου, ποὺ κατὰ τὴν ἐπιγραφή τους εἰκόνιζαν τὸν Ἀντώνιο.)

Οἱ Ῥόδιοι εἶχαν ἀναγάγει σὲ πολιτικὴ τὴ μετεπιγραφή τῶν ἀνδριάντων. Σὲ ψήφισμα ἀπὸ τὴ Λίνδο τοῦ 22 μ.Χ. ποὺ ρυθμίζει θέματα σχετικὰ μὲ ἱερὰ χρήματα (Chr. Blinkenberg, *Lindos II, Inscriptions II*, ἀρ. 419) ὀρίζεται μὲ λεπτομέρειες ὁ τρόπος πώλησης τοῦ δικαιώματος χάραξης νέας ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς σὲ παλαιὰ ἀναθήματα: *ἐπειδὴ δὲ καὶ ἀνδριάντες [τ]ινες ἐντι ἐν τα ἀναβ[α]σει καὶ αὐτὰ τα ἀκρὰ ἀνεπιγραφοὶ καὶ ἀσαμοὶ συνφερον δε [ε]στι καὶ τουτους ἡμεῖν ἐπισαμοὺς ἐπιγρ[αφ]αν ἐχοντας οτι θεο<ι> ἀνακείνται δεδοχθαι Λινδιοις κυ τουδε [τ]ου ψα(φισματος) τοι αυτοι*

επισταται μ[ισθω]σαντω εκαστου ανδριαντος ταν [ε]πιγραφαν (στ. 30-35).

Με τὸ ψήφισμα λοιπὸν ἐπιτρέπεται ἡ πώληση, μὲ πλειοδοσία, τοῦ δικαίωματος χάραξης ἐπιγραφῆς σὲ παλαιὸ ἀνάθημα ποῦ βρισκόταν στὸ ἱερὸ τῆς Ἀθηνᾶς Λινδίας, στὴν ἀνάβαση καὶ τὴν ἀκρόπολη.

Στὴν κατάχρηση τῆς ἀπονομῆς ἀνέξοδων τιμῶν ἀπὸ τοὺς Ροδίους εἶναι ἀφιερωμένος ὁ μεγαλύτερος λόγος τοῦ Δίωνος Χρυσοστόμου, σοφιστῆ ποῦ ἐζήτησε κατὰ τὸν 1ο-2ο μ.Χ. αἰ. Τὴν ἔναρξη τῆς διαδικασίας περιγράφει παραστατικὰ στὴν ἀρχὴ τοῦ λόγου του (*Ῥοδιακός*, 9-10): *συμβαίνει δὲ πρᾶγμα ἀτοπώτατον· ὁ γὰρ στρατηγὸς ὃν ἂν αὐτῷ φανῆ τῶν ἀνακειμένων τούτων ἀνδριάντων ἀποδείκνυσιν· εἶτα τῆς μὲν πρότερον οὔσης ἐπιγραφῆς ἀναιρεθείσης, ἐτέρου δ' ὀνόματος ἐγχαραχθέντος, πέρασ ἔχει τὸ τῆς τιμῆς, καὶ λοιπὸν τέτευχε τῆς εἰκόνας ὁ δόξας ὑμῖν ἄξιος, πάνυ ῥαδίως, οἶμαι, καὶ λυσιτελῶς οὕτως σκοπούμενοις, ὥστε θαυμαστὴν εἶναι τὴν εὐπορίαν καὶ τὸ πρᾶγμα εὐχῆς ἄξιον, εἰ μόνοις ὑμῖν ἔστιν ὃν ἂν βούλησθε ἰστάναι χαλκοῦν δίχα ἀναλώματος καὶ μηδεμίαν δραχμὴν μῆτε ὑμῶν καταβαλόντων μῆτε τῶν τιμωμένων. τίς γὰρ οὐκ ἂν οὕτως ἀγασθείη τῆς σοφίας τὴν πόλιν;* (Συμβαίνει δὲ κάτι τὸ πολὺ ἄτοπο· ὁ στρατηγὸς ὑποδεικνύει ὅποιον ἀνδριάντα νομίζει κατάλληλο. Κατόπιν, ἀφοῦ σβηστεῖ ἡ παλαιότερη ἐπιγραφή, καὶ χαραχτεῖ τὸ νέο ὄνομα, ἡ διαδικασία ἀπονομῆς τῆς τιμῆς ἔχει τελειώσει. Ἐκεῖνος ποῦ σᾶς φάνηκε ἄξιος τῆς μεγάλης διάκρισης ἔχει τὴν εἰκόνα του, πολὺ εὐκόλα μοῦ φαίνεται, καὶ συμφερτικά, ἂν ἐξετάσετε τὸ πρᾶγμα ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτή. Εἶναι λοιπὸν ἄξιο θαυμασμοῦ ἡ ἀφθονία τῆς προσφορᾶς καὶ ἡ ὅλη διαδικασία ἀξιοζήλευτη, ἂν εἴστε οἱ μόνοι στὸν κόσμον ποῦ μπορεῖτε νὰ στήσετε ἀνέξοδα χάλκινον ἀνδριάντα τοῦ οἰουδήποτε χωρὶς νὰ πληρώσετε δραχμὴ, οὔτε σεῖς οὔτε οἱ τιμώμενοι. Ποιὸς λοιπὸν, ἔπειτα ἀπ' ὅλα αὐτά, δὲν θὰ θαύμαζε τὴ σοφία τῆς πόλης σας;)

Ἡ Ρόδος ἦταν φημισμένη γιὰ τὸ πλῆθος τῶν ἀγαλμάτων ποῦ τὴν κοσμοῦσαν. Λέγεται ὅτι στὰ χρόνια τοῦ Δίωνος περιεῖχε 3.000 ἀνδριάντες σκορπισμένους στοὺς ναοὺς, τὰ ἱερά, τίς πλατεῖες, τοὺς δρόμους. Ἐκεῖνος ποῦ περιδιάβαζε τὴν πόλη καὶ σύγκρινε τίς ἐπιγραφὰς τῶν βᾶθρων μὲ τὰ ἴδια τὰ ἀγάλματα βρισκόταν σὲ ἀπορία τὴν ὁποία ἐκφράζει παραστατικὰ ὁ Δίων (*Ῥοδιακός*, 155): *φασὶν γοῦν πολλοὶ τοὺς Ῥοδίων ἀνδριάντας ὁμοίους εἶναι τοῖς ὑποκριταῖς. ὥσπερ γὰρ ἐκείνων ἕκαστον ἄλλοτε ἄλλον εἰσιέναι, καὶ τοὺς ἀνδριάντας ὑμῖν ἄλλοτε ἄλλα λαμβάνειν πρόσωπα καὶ μικροῦ δεῖν ὑποκρινομένους ἔσταναι. τὸν γὰρ αὐτὸν νῦν μὲν εἶναι Ἑλληνα, νῦν δὲ Ῥωμαῖον, πάλιν δ', ἂν οὕτω τύχη, Μακεδόνα ἢ Πέρσην· καὶ ταῦτ' ἐπ' ἐνίων οὕτως ὥστε τὸν ἰδόντα εὐθὺς εἰδέναι. καὶ γὰρ*

έσθης και υπόδεσις και τοιαῦθ' ἕτερα τὸ ψεῦσμα ἐλέγχει. (Πολλοὶ λένε πὼς οἱ ἀνδριάντες τῶν Ροδίων εἶναι ὅπως οἱ ἡθοποιοί. Ἀκριβῶς ὅπως κάθε ἡθοποιὸς ἐμφανίζεται πὼς ὑποδύεται κάποιον τῆ μιᾶ φορά καὶ ἄλλον τὴν ἄλλη, ἔτσι καὶ οἱ ἀνδριάντες ποὺ ἔχετε στήσει ὑποδύονται διαφορετικοὺς ρόλους σὲ διαφορετικὲς στιγμὲς καὶ στέκονται σὰν νὰ παίζουν θέατρο. Τὸ ἴδιο ἄγαλμα εἰκονίζει ἄλλοτε Ἑλληνα, ἄλλοτε Ρωμαῖο κι ἀργότερα, ἂν χρειαστεῖ, Μακεδόνα ἢ Πέρση. Τὸ χειρότερο εἶναι πὼς σὲ μερικὰ ἀγάλματα τὸ ψεῦμα εἶναι τόσο φανερό, ὥστε ὁ θεατὴς τὸ καταλαβαίνει ἀμέσως. Γιατὶ πραγματικά, τὰ ρούχα, τὰ ὑποδήματα καὶ ὅ,τιδήποτε ἄλλο αὐτοῦ τοῦ εἴδους, φανερώνουν τὴν ἀπάτη.)

Τὸ σύστημα τῆς μετεπιγραφῆς ἄρχισε κυρίως μὲ τὴν κατάκτηση τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους. Οἱ κατακτητὲς δὲν παρέλειψαν νὰ ἐκφράσουν τὴν εὐλάβειά τους πρὸς τοὺς θεοὺς τοῦ τόπου ἀνέξοδα καὶ αὐτοί. Σειρὰ ἀποτελοῦν οἱ ἀναθέσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους τοῦ Μομμίου. Ὁ Πausanias (9, 30, 1) περιγράφοντας τὸ ἄλσος τῶν Μουσῶν στὸν Ἑλικῶνα λέγει ὅτι τὸ δὲ ἄγαλμα ἀνέθηκε Σύλλας τοῦ Διονύσου τὸ ὄρθον, ἔργον τῶν Μύρωνος θεᾶς μάλιστα ἄξιον μετὰ γε τὸν Ἀθήνησιν Ἐρεχθέα. ἀνέθηκε δὲ οὐκ οἴκοθεν, Ὀρχομενίους δὲ ἀφελόμενος τοὺς Μινύας. τοῦτό ἐστι τὸ ὑπὸ Ἑλλήνων λεγόμενον θυμιάμασιν ἀλλοτρίοις τὸ θεῖον σέβεσθαι. (Τὸ ἄγαλμα ποὺ εἰκονίζει τὸν Διόνυσο ὄρθιο τὸ ἀφιέρωσε ὁ Σύλλας. Εἶναι ἔργο τοῦ Μύρωνος καὶ μάλιστα τὸ περισσότερο ἀξιόλογο μετὰ τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἐρεχθέως ποὺ φιλοτέχνησε γιὰ τὴν Ἀθήνα. Ὁ Σύλλας ἔκαμε τὸ ἀφιέρωμά του ὄχι ἀπὸ δικά του, ἀλλὰ ἀφαιρώντας τὸ ἄγαλμα ἀπὸ τοὺς Μινύες τοῦ Ὀρχομενοῦ. Τοῦτο εἶναι αὐτὸ ποὺ λέγουν οἱ Ἑλληνες, πὼς μὲ ξένα θυμιάματα ἐκφράζει κανεὶς τὴν εὐλάβειά του πρὸς τὸ θεῖο). Στὴ σημερινὴ Ἑλλάδα τὰ θυμιάματα ἔχουν γίνει κόλλυβα. Κατὰ τὰ λοιπὰ ἢ ἔννοια εἶναι ἡ ἴδια.

Στὰ χρόνια μας ἡ μετεπιγραφή δὲν ἀφορᾷ τὰ ἀγάλματα ἀλλὰ δρόμους, πλατεῖες καὶ ἀκόμη πόλεις ὀλόκληρες, μεγάλες. Διασημότερο παράδειγμα εἶναι ἡ ρωσικὴ πόλη Τσαρίτσιν ποὺ ἔμελλε νὰ μπεῖ στὴν ἀθανασία μὲ τὸ ὄνομα Στάλινγκραντ. Σήμερα ὀνομάζεται Βόλγκογκραντ.

Στὴν Ἑλλάδα ἡ μετεπιγραφή ἐφαρμόζεται μὲ σύστημα στὶς ὀνομασίαις τῶν δρόμων. Μάλιστα γίνεται κατάχρηση τῆς συνήθειας αὐτῆς ἢ ὅποια φθάνει στὴ *damnatio memoriae*, ὅταν πρόκειται γιὰ πρόσωπα ἱστορικὰ ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὸν τόπο ἢ τὸν δρόμο καὶ τὰ ὅποια ἐξ αἰτίας τῆς πολιτικῆς ἢ κομματικῆς ιδιοτέλειαις καὶ ἀμάθειαις καταδικάζονται στὴ λήθη.

*

ΜΙΑ ΜΙΚΡΗ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑ ΤΟΥ 4ΟΥ Μ.Χ. ΑΙ. ΠΕΡΙ ΘΕΩΝ ΤΗΣ ΠΡΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

1. Ἡ φύση τῆς πραγματείας

Στὰ μεσαιωνικά χρόνια, ἀπὸ τὰ μὴ ἐκκλησιαστικά κείμενα ποὺ συχνὰ ἀντιγράφονταν καὶ κυκλοφοροῦσαν σὲ κύκλους φιλομαθῶν ἢ ὁπαδῶν τῆς ἐλευθέρης σκέψης ἦταν καὶ μελέτες φιλοσοφικῆς καὶ μυθολογικῆς. Ἐνὰ μεσα σ' αὐτὲς ξεχώριζε μιὰ ἐξαιρετικὰ φροντισμένη μικρὴ συγγραφή γιὰ τοὺς θεοὺς τῆς ἀρχαίας θρησκείας. Ἦταν ἓνα φυλλάδιο ἐπιστημονικῆς θεώρησης τῆς ἀρχαίας θεολογίας ποὺ ἀπευθυνόταν σὲ καλλιιεργημένους ἀνθρώπους μὲ κλίση πρὸς τὴ φιλοσοφία. Ἄν καὶ εἶχε ὡς θέμα τὴ μελέτη τῶν ἀρχαίων θεῶν, δὲν ἐπιδίωξε νὰ ἐξάρει τὴν ἀρχαία θρησκεία εἰς βάρους τῆς χριστιανικῆς καὶ ἦταν συνταγμένο κατὰ τρόπο ποὺ δὲν ἐπέτρεπε νὰ διαβλέψει κανεὶς ἀνομολόγητους σκοποὺς τοῦ εἴδους αὐτοῦ. Στὰ μορφωμένα μέλη ὄχι μόνον τῆς παλαιοχριστιανικῆς κοινωρίας (στὰ ὁποῖα πρωτοπαρουσιάστηκε), ἀλλὰ καὶ ὀλόκληρης τῆς βυζαντινῆς ἐμφανίστηκε, ὅπως καὶ πραγματικὰ ἦταν, σὰν φιλοσοφικὸ δοκίμιο περὶ τῶν ὑγίων ἀρχῶν κάθε θρησκευτικῆς σκέψης καὶ περὶ τῶν αἰώνιων γνωρισμάτων κάθε ἀληθινοῦ θεοῦ. Ἡ ἀναγνώριση τῆς ἀρχῆς πὼς οἱ ἀληθινοὶ θεοὶ εἶναι πρῶτιστα ἀγαθοὶ καὶ ἀπαθεῖς, εἶναι καὶ ἀσώματοι καὶ ἄφθαρτοι, στρέφεται κατὰ τῶν ἀρχαίων ποιητῶν ποὺ ἀπέδιδαν στοὺς θεοὺς ἀνθρώπινα πάθη (ὅπως μίση, ἔρωτες, ἀπάτες καὶ πολέμους) καὶ κλόνιζαν τὴν πίστη τῶν ἀνθρώπων. Οἱ σκέψεις καὶ οἱ πράξεις τῶν θεῶν, οἱ ἀναφερόμενες ἀπὸ τοὺς μύθους (καὶ ὅταν ἔρχονται σὲ σύγκρουση μὲ τὶς ἠθικὲς ἀρχές), κατὰ τὴν προκείμενη πραγματεία ἔχουν ἔννοια ἀλληγορικὴ, ἢ ὁποῖα εἶναι προσιτὴ στοὺς φιλοσόφους καὶ στοὺς ἐξοικειωμένους μὲ τὸν ἀλληγορικὸ τρόπο ἔκφρασης. Ἡ πραγματεία δέχεται παράλληλα πὼς ὑπάρχει στὸν ἄνθρωπο ψυχὴ ἀσώματη καὶ ἀθάνατη *ὄργάνῳ χρωμένη τῷ θνητῷ σώματι*. Ἡ ψυχὴ αὐτὴ, ἂν οἱ ἄνθρωποι ὑπῆρξαν στὴ ζωὴ τους ἀγαθοί, ἐνώνεται μὲ τοὺς θεοὺς ποὺ ἔχουν ὡς πρῶτιστο γνῶρισμα τὴν ἀγαθότητα (κατὰ τοὺς νεοπλατωνικοὺς φιλοσόφους κάθε θεὸς ταυτίζεται μὲ τὸ αἰώνιο Ἄγαθόν). Ἄν οἱ ἄνθρωποι ὑπῆρξαν κακοὶ στὴ ζωὴ τους, ἢ ψυχὴ ἀπωθεῖται καὶ χωρίζεται ἀπὸ τοὺς ἀγαθοὺς θεοὺς ὡς ἀνόμοιά τους (*ἡμεῖς, ἀγαθοὶ μὲν ὄντες, δι' ὁμοιότητα θεοῖς συναπτόμεθα, κακοὶ δὲ γενόμενοι δι' ἀνομοιότητα χωρίζομεθα*).

Ὡς συγγραφεὺς τῆς πραγματείας ἀναφερόταν κάποιος «φιλόσοφος Σαλλούστιος» ἢ ἀπλῶς «Σαλούστιος». Στὰ κυρίως βυζαντινὰ χρόνια δὲν εἶχε ξεχωρίσει κανένας φιλόσοφος ἢ ἄλλος λόγιος μὲ τὸ ὄνομα αὐτό. Οἱ μελετητὲς ὅμως τῶν πρώιμων παλαιοχριστιανικῶν χρόνων, ὅποτε τὸ κράτος δὲν εἶχε χωρίσει ἀπὸ τὸ δυτικὸ ρωμαϊκὸ καὶ ἡ ἐπίσημη γλῶσσα ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι ἡ λατινικὴ, τὸ συναντοῦσαν συχνὰ ὄχι μόνον ὡς κοινὸ ὄνομα, ἀλλὰ καὶ φερόμενο ἀπὸ προσωπικότητες μὲ ὕψιστα ἀξιώματα στρατιωτικὰ ἢ διοικητικὰ (*praefectus* ἢ *consul*).

2. Ἡ χειρόγραφη παράδοση τῆς διατριβῆς

Τὸ παλαιότερο ἀπὸ τὰ σωζόμενα χειρόγραφα ἀνήκει στὸν 13ον αἰώνα καὶ εἶναι χωρὶς κανέναν τίτλο. Ἀπὸ τὴν πρώτη φιλολογικὴ ὄμως ἔκδοση (τοῦ L. Allatius, τοῦ 1638) χρησιμοποιοῦντο ὡς τίτλος οἱ λέξεις, μὲ τὶς ὁποῖες ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς συνοψίζει τὸ περιεχόμενο τῶν δώδεκα πρώτων κεφαλαίων, πρὶν προχωρήσει σὲ προβλήματα ἰδιοτήτων τῶν θεῶν καὶ τιμῶν ποὺ ἐπικράτησε νὰ ἀπονέμουν οἱ ἄνθρωποι σ' αὐτοὺς (ὅπως εἶναι οἱ θυσίες ζώων). Ὁ καινούργιος λόγος ἀρχίζει μὲ τὶς λέξεις «ΠΕΡΙ ΜΕΝ ΟΥΝ ΘΕΩΝ ΚΑΙ ΚΟΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΙΝΩΝ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ... ΑΡΚΕΣΕΙ ΤΑΥΤΑ». Αὐτὲς οἱ λέξεις ἢ μόνον οἱ τέσσερες πρώτες χρησιμοποιήθηκαν ἀπὸ τότε ὡς τίτλος: *Περὶ θεῶν καὶ κόσμου καὶ τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων* ἢ καὶ μόνον *Περὶ θεῶν καὶ κόσμου*.

3. Ἡ χρονολογία τῆς συγγραφῆς καὶ ὁ πνευματικὸς κόσμος πρὸς τὸν ὁποῖο συγγενεῖται

Πότε ὅμως γράφτηκε ἡ διατριβὴ αὐτὴ καὶ ἀπὸ ποιὸν Σαλλουστίῳ; Τὸ περιεχόμενο τῆς περὶ τῶν θεῶν ἐμπέπει στὶς ἀντιλήψεις τῶν νεοπλατωνικῶν τοῦ 3ου καὶ τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. Ἀπὸ αὐτοὺς ὁ θεμελιωτὴς τοῦ νεοπλατωνισμοῦ Πλωτῖνος βρισκόταν στὴ μεγαλύτερὴ του ἀκμὴ ἀπὸ τὰ 244, ὅποτε ἐγκαταστάθηκε στὴ Ρώμη, ὡς τὸν θάνατό του, στὰ 269. Ὁ μαθητὴς του Πορφύριος ποὺ ἐπεξεργάστηκε καὶ ἐξέδωκε τὴ φιλοσοφία του ἦταν στὴν ἀκμὴ του στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 3ου αἰ. καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ 4ου (πέθανε στὰ 304). Στὸν προχωρημένο 3ον αἰ. καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ 4ου βρισκόταν στὴν ἀκμὴ του καὶ ὁ Ἰάμβλιχος, ὁ ὁποῖος πέθανε λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ 330 μ.Χ. Τελευταῖος μεγάλος νεοπλατωνικὸς τῆς ἀθηναϊκῆς σχολῆς μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὁ Πρόκλος ποὺ ἄκμασε κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 5ου αἰ. (πέθανε στὰ 485). Ὅλοι αὐτοί, ἂν καὶ ἔζησαν ἀσκητικὰ καὶ ὑπῆρξαν εὐσεβεῖς ἄνθρωποι, ἀντιπαθοῦσαν τὸ χριστιανισμό. Ὁ Πορφύριος ἔγραψε καὶ ἐκτενὴ μελέτη κατὰ τοῦ χριστιανισμοῦ. Ὁρησκεία τοὺς ἦταν ἡ πατροπαράδοτη τῆς Ἑλλάδας, ὄχι ὅμως ὅπως τὴν ἤξερε ὁ πολὺς κόσμος: αὐτοὶ συνέλαβαν τὴν ἰδέα τοῦ αἰώνιου καὶ ἀφθάρτου θεοῦ, ξένου ἀπὸ πάθη ἀνθρώπινα, ἀγαθοῦ καὶ ἀνεन्दεοῦς, ὅπως τὸν θέλει ἡ ἐξεταζόμενη ἐδῶ πραγματεία. Ἐπειδὴ ἀνάμεσα στὰ ἔργα τοῦ Ἰάμβλιχου ἀναφέρεται καὶ ἓνα «Περὶ θεῶν» ποὺ ἦταν γνωστὸ στὸν αὐτοκράτορα Ἰουλιανό, νεοπλατωνικὸ φιλόσοφο καὶ θαυμαστὴ τοῦ Ἰάμβλιχου, σκέφτηκαν μερικοὶ τὸν Ἰάμβλιχο ἢ κάποιον μαθητὴ τοῦ ὡς συγγραφεὴ τῆς ἐπίτομης συγγραφῆς ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ. Ἄλλοι σκέφτηκαν τὸν πολυγραφότατο καὶ πολυμαθέστατο Πορφύριο, τὸν ἐκδότῃ τοῦ Πλωτίνου, ποὺ ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μελέτη κατὰ τῶν χριστιανῶν εἶχε γράψει καὶ πλῆθος μικρῶν πραγματειῶν γιὰ φιλοσοφικὰ καὶ θρησκευτικὰ ζητήματα. Σκέφτηκαν ἀκόμη τὸν τελευταῖο ἀπὸ τοὺς μεγάλους νεοπλατωνικούς, τὸν Πρόκλο, ὁ ὁποῖος, ὅταν ἦταν νέος καὶ πρὶν ἀναδειχθεῖ στὴν Ἀθήνα ὡς προϊστάμενος τῆς νεοπλατωνικῆς σχολῆς, εἶχε ζήσει στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ εἶχε γράψει καὶ αὐτὸς μιὰ ἐπίτομη Θεολογία ποὺ θυμίζει τὴν ἐξεταζόμενη ἐδῶ. Ἄν ἐξαιρέσομε τὸν Πρόκλο ποὺ ἔζησε πολὺ μετὰ τὴν ἐξαφάνιση τῆς οἰκογένειας τοῦ Κωνσταντίνου, ὁ Πορφύριος καὶ

ὁ Ἰάμβλιχος πού ἐξῆσαν στὸν 3ο καὶ 4ον αἰ. ἦταν σύγχρονοι μὲ τὴ δυναστεία τοῦ Κωνσταντίνου πού τελειώνει μὲ τὸ θάνατο τοῦ Ἰουλιανοῦ στὰ 363. Ὁ Ἰουλιανὸς εἶχε τὴ φήμη ἀξιόλογου νεοπλατωνικοῦ φιλοσόφου καὶ προσπάθησε ὁ ἴδιος νὰ τὴν ἐμπεδώσει, μεταξὺ τῶν ἄλλων καὶ μὲ τὴν ἐχθρότητά του πρὸς τὸ χριστιανισμό (ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ ἔργο του, ἰδίως ἀπὸ τὸ λόγο του «Πρὸς Γαλιλαίους», δηλαδὴ κατὰ τῶν χριστιανῶν). Ὁ Ἰουλιανός, πού σὲ νεαρή ἡλικία εἶχε δεχτεῖ τὸ χριστιανικὸ βάπτισμα (ὅπως ἐπέβαλλε ἡ παράδοση τῆς οἰκογένειας τοῦ Κωνσταντίνου), ὅταν ἐξέλιπαν τὰ ἄλλα μέλη τῆς οἰκογένειας καὶ ὁ ἴδιος ἔμεινε μόνος ἡγεμόνας τοῦ κράτους, ἀπαρνήθηκε τὸ χριστιανισμό γιὰ νὰ εὐθυγραμμιστεῖ μὲ τοὺς ἄλλους νεοπλατωνικούς. Ὁ θάνατος τοῦ Ἰάμβλιχου, ὁ ὁποῖος τὸν καιρὸ τοῦ Ἰουλιανοῦ θεωροῦνταν ὁ διαπρεπέστερος τῶν φιλοσόφων, συμπίπτει μὲ τὴν ἴδρυση τῆς Κωνσταντινούπολης ὡς πρωτεύουσας τοῦ ἀνατολικοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους (στὰ 324 εἶχε ἀρχίσει τὸ χτίσιμο τῶν δημόσιων οἰκοδομημάτων καὶ στὰ 330 ἔγιναν τὰ ἐγκαίνια τῆς πόλης). Ὁ ἰδρυτὴς τῆς Κωνσταντίνος πέθανε στὰ 337 καὶ τὸν διαδέχτηκαν ὡς αὐγούστοι (αὐτοκράτορες) οἱ τρεῖς γιοὶ του, Κωνσταντῖος, Κωνσταντῖνος καὶ Κώνστας, ὅλοι χριστιανοί. Ἀπὸ αὐτοὺς ὁ Κωνσταντῖος παραμέρισε πρῶτα τὸν Κωνσταντῖνο (στὰ 340) καὶ ἔπειτα τὸν Κώνσταντα (στὰ 350) καὶ ἔμεινε μόνος ἡγεμόνας στὸ ἐνωμένο ρωμαϊκὸ κράτος (τῆς Δύσης καὶ τῆς Ἀνατολῆς). Μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ Κώνσταντα ἀνταγωνιστὲς του θεωροῦσε μόνον τοὺς δυὸ ἐξαδέλφους του, τὸν Γάλλο καὶ τὸν Ἰουλιανό, γιουὺς τοῦ Ἰουλίου Κωνσταντῖου, ἀδελφοῦ τοῦ πατέρα του Κωνσταντῖου Χλωροῦ. Ἀπὸ αὐτοὺς ἐξόντωσε τὸν Γάλλο ὡς ὑποπτο διεκδικητὴ τοῦ θρόνου (στὰ 354) καὶ προόριζε γιὰ διάδοχό του τὸν Ἰουλιανό, τὸν ὁποῖο πάντρεψε μὲ τὴν ἀδελφή του Ἑλένη. Στὰ 361 ὅμως ὁ στρατὸς ἀνακήρυξε αὐγούστο τὸν Ἰουλιανό, ὁ ὁποῖος αὐτὴ τὴ φορά ἦταν διατεθειμένος νὰ ἀρχίσει πόλεμο κατὰ τοῦ φονέα ἢ «δήμιου», ὅπως πολλοὶ τὸν ἔλεγαν, Κωνσταντῖνου. Ὁ Κωνσταντῖος ἐτοιμάστηκε κι αὐτὸς νὰ ἐκδικηθεῖ τὸν Ἰουλιανό, ἀλλὰ πέθανε τὴν ἴδια χρονιά (361) καὶ ἔτσι ἔμεινε μόνος αὐγούστος στὸ ἐνωμένο κράτος ὁ Ἰουλιανός.

4. Ἰουλιανὸς καὶ Σαλλούστιος

Ὁ Ἰουλιανὸς ὄχι μόνο στὶς Ἐπιστολές, ἀλλὰ καὶ στοὺς Λόγους του ἀναφέρει συχνὰ τὸν Σαλλούστιο ὡς στενὸ τοῦ φίλου καὶ συνεργάτη κατὰ τὴν ἀσκηση τῶν καθηκόντων του ὡς καίσαρος. Τὸν παρουσιάζει ὡς «χρηστὸν» εἶτε ὡς «ἀγαθότατον» ἄνθρωπο καὶ προσπαθεῖ μὲ ἤρεμο τρόπο νὰ πείσει τὸν Κωνσταντῖνο νὰ μὴν τὸν ἀντικαταστήσει μὲ πρόσωπα, μὲ τὰ ὁποῖα δὲν μποροῦσε νὰ συνεργαστεῖ. Παρὰ ταῦτα ὁ Κωνσταντῖνος στὰ 358 ἀπομάκρυνε τὸν Σαλλούστιο ἀπὸ τὸ περιβάλλον τοῦ Ἰουλιανοῦ θεωρώντας τὴν συνεργασία συνωμοτικὴ ἐναντίον τοῦ ἑαυτοῦ του. Ὅσοι ἤξεραν τὸν Σαλλούστιο ἐγκωμιάζαν τὴν πραότητα καὶ τὴν προσήνειά του, ὁ Ἰουλιανὸς ὅμως ἐκτιμοῦσε καὶ τὴ μὀρφωσή του καὶ τὴν ὀρθοκρισία του ὡς συμβούλου: τὸν εἶχε σύμβουλο ὡς καίσαρ, τὸν κράτησε ὅμως καὶ ὅταν ἔγινε αὐτοκράτωρ, ὅποτε τοῦ ἐμπιστεύθηκε ἀνώτερες θέσεις. Στὴ σύνεση τοῦ Σαλλούστιου ὀφείλει ὁ Ἰουλιανὸς τὴν ἐπιεικεῖά του πρὸς τοὺς χρι-

στιανούς, όποτε πολλοί ζητούσαν διωγμό έναντίον τους. 'Ο Σαλλούστιος τόν έπεισε να μη λάβει κανένα αυστηρό μέτρο έναντίον τους. 'Η μόρφωση του Σαλλούστιου ήταν βασισμένη στη νεοπλατωνική φιλοσοφία, όπως την εκπροσωπούσε επί των ημερών του ό 'Ιάμβλιχος. 'Ο όμοιδεάτης του 'Ιουλιανός στο λόγο του για τόν «βασιλέα 'Ηλιο» πού τόν αφιερώνει στον Σαλλούστιο, καυχάται πώς ό άπεριόριστος θαυμασμός του προς τόν 'Ηλιο βρίσκεται σε άρμονία προς τις ιδέες του «θείου» 'Ιάμβλιχου, πράγμα πού τόν ένθαρρύνει να διακηρύξει πώς είναι «όπαδός του βασιλέως 'Ηλίου» και ιδιαίτερα άφοσιωμένος στη λατρεία του (μια λατρεία πού άπευθυνόταν όχι προς τη φυσική ύπόσταση του ουράνιου αυτού σώματος, αλλά προς την πνευματική και φιλοσοφική πού βρίσκεται πίσω από την υλική, πού είναι όρατή σε όλους). 'Ο 'Ιουλιανός προσθέτει, άπευθυνόμενος στον Σαλλούστιο, πώς ώσπου να δώσει ό «μέγας 'Ηλιος» να τόν κατανοήσουν οι ίδιοι καλύτερα και να διδάξουν γι' αυτόν από κοινού τους «μανθάνειν άξιους», ως έντροφυόν άμφοτέροι στα έργα του θεοφιλούς 'Ιάμβλιχου. 'Η ύποψία της «συνωμοσίας» 'Ιουλιανού-Σαλλούστιου πού βασάνιζε τόν Κωνσταντίο φαίνεται πώς δέν απέβλεπε στην άνατροπή του, αλλά ήταν μόνο μια συμφωνία για τη στήριξη της παλιάς θρησκείας. 'Ο 'Ιουλιανός ήταν και στη νεαρή του ηλικία φίλος της παλιάς θρησκείας, άναγκάστηκε όμως να δεχτεί τó χριστιανισμό κάτω από την πίεση της οικογένειάς του. Λένε πώς δέν είχε πάψει να θεωρεί τó χριστιανικό βάπτισμα ως τόν μεγαλύτερο εφιάλτη της ώριμης ηλικίας του. Είναι πολύ πιθανό πώς και προτού γίνει αυτοκράτορας είχε συνεργαστεί με τόν Σαλλούστιο σε ένα σχέδιο συστηματικής άντιμετώπισης του χριστιανισμού και μέσα σ' αυτό τó σχέδιο ήταν ή συγγραφή μιας «Κατήχησης», όπως την είπαν, στα μη παραποιημένα από τούς ποιητές δόγματα της παραδοσιακής θρησκείας. Ταυτόχρονα θά μπορούσε ή «Κατήχηση» αυτή να μνήσει τούς μορφωμένους στα θεμέλια μιας «φιλοσοφικής θρησκείας», όπως την ήθελαν οι νεοπλατωνικοί της εποχής. 'Ο Σαλλούστιος άνέλαβε να συντάξει την «Κατήχηση», ή όποία φαίνεται πώς προβλεπόταν έκτενης, θά είχε όμως και μια έπίτομη μορφή, κατάλληλη να άποτελέσει τη βάση για όμαδική σπουδή της σε σχολεία ή σεμινάρια. 'Η άπρόσμενη εξέλιξη των γεγονότων, ιδίως ό πρόωρος θάνατος του 'Ιουλιανού, ματαιώσε τα σχέδια και έμεινε τó φυλλάδιο της έπίτομης μορφής. 'Ως προσωπική συμβολή του 'Ιουλιανού στο προσχεδιασμένο έγχείρημα μπορεί να θεωρηθεί ό λόγος του κατά του κυνικού 'Ηρακλείου, ένός ψευτοφιλοσόφου, ό όποιος σκόπιμα έκανε κακή χρήση παλιών μύθων για να μειώσει τó κύρος των θεών, και προπάντων ό λόγος του κατά των «Γαλιλαίων» (χριστιανών), τόν όποιο ό 'Ιουλιανός έγραψε όταν ήταν ήδη αυτοκράτορας (τó χειμώνα του 362).

5. Παρατηρήσεις στο περιεχόμενο της πραγματείας

'Από τη φιλία 'Ιουλιανού και Σαλλούστιου, αλλά και από τις φιλοσοφικές άρχές της πραγματείας πού άπηχούν άπόψεις του Πορφύριου και του 'Ιάμβλιχου, ή πραγματεία μπορεί να χρονολογηθεί στην πρώτη δεκαπενταετία μετά τα μέσα του 4ου μ.Χ. αί.

Δικαιολογημένη είναι ή υπόθεση πώς από την αρχή τὸ ἔργο εἶχε σχεδιαστῆ κατανεμημένο σὲ μικρὲς ἐνότητες, ὅπως τὰ κεφάλαια (συνολικὰ 21) ποὺ εἶχε ἀφότου γιὰ πρώτη φορὰ ἐκδόθηκε. Κάθε κεφάλαιο εἶχε δικό του τίτλο ποὺ βγαίνει ἀπὸ τὸ περιεχόμενό του. Ὅλα τὰ κεφάλαια εἶναι σύντομα, ἀποτελούμενα ἀπὸ μερικὲς στεγνὲς φράσεις, σχεδὸν ἀφορισμούς. Ἔχει κανεὶς τὴν ἐντύπωση πὼς οἱ ἰδιότυπες αὐτὲς φράσεις ἀποτελοῦν συμπύκνωση προφορικῆς ἐπεξεργασίας συγκεκριμένου θρησκευτικοῦ ἢ φιλοσοφικοῦ θέματος καὶ πὼς τὸ θέμα αὐτὸ προοριζόταν γιὰ ὁμοία ἐπεξεργασία ἀπὸ στοχαστικούς φίλους τῆς ὀλυμπιακῆς θρησκείας.

Γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἡ συγγραφή δὲν ἀπευθύνεται σὲ «ἀναγνώστες», ὅπως τὰ συνηθισμένα βιβλία, ἀλλὰ σὲ «ἄκροατὲς». Τοὺς ἄκροατὲς ἢ «ἀκούοντας» πρέπει νὰ τοὺς διάλεγε μὲ ἐπιμέλεια ἕνας φιλόσοφος ἢ θεολόγος γιὰ νὰ γίνουν μέλη εἰδικοῦ «σεμιναρίου».

Τὸ πρῶτο κεφάλαιο μὲ τὸν τίτλο «Οἶον δεῖ εἶναι τὸν ἄκροατὴν» ὁ Σαλλούστιος τὸ ἀφιέρωσε στὴ σημασία ποὺ ἔχει ἡ ἐπιλογή τῶν ἄκροατῶν ἢ «ἀκούοντων», ὅπως συχνότερα τοὺς λέει: τὰ πρόσωπα αὐτὰ δὲν ἄρκοῦσε νὰ εἶναι ἀπλῶς φιλομαθεῖς ἄνθρωποι. Ἔπρεπε νὰ εἶχαν τύχει καὶ ἐπιμελοῦς ἀνατροφῆς, ὥστε νὰ μὴ ἀρέσκονται στὴ γελοιοποίηση τῶν περὶ θεῶν μύθων, ὅπως εἶχαν κάνει ἤδη ὁ Ὅμηρος καὶ ὁ Ἡσίοδος ποὺ ἀρέσκονταν νὰ περιγράφουν ἐρωτικὲς παρεκτροπὲς τῶν θεῶν καὶ σημαντικὲς ἀνόσιες πράξεις τοὺς ἢ νὰ διασύρουν τοὺς θεοὺς μὲ χυδαῖο τρόπο, ὅπως ἐπικράτησε νὰ γίνεται ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Μένιππου καὶ τῶν φλυακογράφων τῶν ἀποικιῶν τῆς Δύσης καὶ ὅπως ἔκανε ὁ Λουκιανὸς στὸν 2ο μ.Χ. αἰ. Πρόσωπα τοῦ εἴδους αὐτοῦ ἦταν τελείως ἀκατάλληλα νὰ ἀκούσουν καὶ νὰ ἐκτιμήσουν τὶς ἀρχὲς ποὺ ὑποστηρίζονται στὴν «Περὶ θεῶν» πραγματεία. Γι' αὐτὸ ἔπρεπε προσεχτικὰ νὰ προσελκύονται ἄνθρωποι σοβαροὶ ἢ σώφρονες, ἐφοδιασμένοι ἀπλῶς μὲ τὰς «κοινὰς ἐννοίας», δηλαδὴ τὶς ἔμφυτες ἰδέες, ἰδίως περὶ τῶν θεῶν.

Καθ' ἑαυτὴν ἡ μικρὴ διατριβή, ὅπως ἔχει συντεθεῖ, δὲν ἀποτελεῖ αὐστηρὸ σύνολο, μὲ ἀμεμπτη συνοχή. Εἶναι μᾶλλον μιὰ χωρὶς τάξη καταγραφή θρησκευτικῶν ἢ φιλοσοφικῶν θεμάτων ποὺ ἐνδιαφέρουν ὄσους ἀνθρώπους θέλουν νὰ στηρίξουν τὴν πίστη τοὺς στὴ φιλοσοφικὴ σκέψη. Φανερὸ εἶναι πὼς ὁ παραπάνω ἀναφερόμενος χαρακτηρισμὸς τῆς ὡς «Κατήχησης» στὴ θρησκεία τῶν ὀλύμπιων θεῶν ἐλάχιστα ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα. Ἀκόμα λιγότερο ἀνταποκρίνεται ἡ ταύτιση τῆς διατριβῆς μὲ μιὰ ἔκθεση τῶν βασικῶν ἀρχῶν (ἢ τοῦ «Πιστεύω») μιᾶς μὴ προσδιοριζόμενης «προχριστιανικῆς» πίστεως. Στὶς ἀρχὲς τῆς πατροπαράδοτης ὀλυμπιακῆς πίστεως ἀναφέρονται μόνο τὰ 8 ἀπὸ τὰ 21 κεφάλαια τῆς διατριβῆς. Τὰ ἄλλα 13, τὰ ἄσχετα πρὸς τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς μύθους, εἶναι φιλοσοφικὰ ἢ θίγουν προβλήματα ὁποιασδήποτε φωτισμένης πίστεως.

6. Τὸ περιεχόμενο τῶν 8, αὐστηρὰ θρησκευτικῶν κεφαλαίων

Ὁ Σαλλούστιος ἄρχισε μὲ τὸ παραπάνω περὶ τῶν ἄκροατῶν κεφάλαιο ποὺ ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν 13 ποὺ εἶναι ἄσχετα μὲ τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς θρησκευτικούς μύθους. Δὲν συνέχισε ὅμως μὲ τὴν ἴδια κατηγορία, γιὰτὶ δὲν ἤθελε νὰ θέσει φραγμὸ ἀνάμεσα στὰ δυὸ εἶδη τῶν κεφαλαίων.

Συνέχισε με 3 καθαρά θρησκευτικά και επανήλθε στα φιλοσοφικά με σύντομο λόγο για την «πρώτη αίτια», μετά την οποία επέστρεψε στα θρησκευτικά για να ταξινομήσει τους επί μέρους θεούς της ολυμπιακής θρησκείας.

Στο 2ο κεφάλαιο κάνει λόγο για τη φύση των θεών γενικά, εξετάζοντας την ουσία και τα γνωρίσματά τους: κάθε θεϊκή ύπαρξη είναι αιώνια και έπομένως οι θεοί δεν γεννιούνται και δεν πεθαίνουν (οι μύθοι που μιλούν για γέννηση ή θάνατο θεού ή θεᾶς έχουν ἀλληγορική σημασία). Κάθε θεότητα διαθέτει δύναμη ἀπεριόριστη, ἀήττητη ἀπὸ ἄλλη δύναμη. Είναι επίσης πανταχού παρούσα και δεν πρέπει να συνδέεται με ὀρισμένο τόπο. Ἀνθρώπινα πάθη, ὅπως φόβος ἢ ὀργή, χαρὰ ἢ ἀγανάκτηση, εἶναι ἀγνωστα στις θεϊκές υπάρξεις, οἱ ὁποῖες σ' ὀποιαδήποτε περίσταση παραμένουν «ἀπαθείς». Τέλος οἱ θεϊκές υπάρξεις οὐδέποτε χωρίζονται τῆς «πρώτης αἰτίας» (ἐπομένως με πρώτη αἰτία τὸ Ἄγαθόν, ὅλοι οἱ θεοὶ πρέπει νὰ ἀναγνωριστοῦν ὡς υπάρξεις ἀγαθῆς ἢ ὡς ἐνσαρκώσεις τοῦ ὕψιστου ἢ ἀπόλυτου Ἄγαθοῦ).

Στο 3ο κεφάλαιο ἀσχολεῖται με τοὺς μύθους, τοὺς ὁποῖους δέχεται ὡς ἀρεστοὺς στοὺς θεοὺς καὶ χρήσιμους στοὺς ἀνθρώπους. Οἱ θεοὶ τοὺς χρησιμοποιοῦν στοὺς χρησμούς καὶ στὰ ἔργα τῶν θεόληπτων ποιητῶν. Ἡ ὕπαρξη τῶν θεῶν γίνεται σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους κατανοητὴ ἀπὸ τοὺς χρησμούς καὶ ἀπὸ τὰ θεόπνευστα ἔργα τῶν ποιητῶν, ἢ φύση ὁμῶς τῶν θεῶν καὶ οἱ ιδιότητές τους εἶναι κατανοητὲς μόνον ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους. Οἱ μύθοι εἶναι ἐπιπλέον χρήσιμοι στοὺς ἀνθρώπους, γιατί τοὺς παρακινοῦν νὰ φιλοσοφοῦν γιὰ νὰ βρῖσκουν τὰ βαθιὰ νοήματα ποὺ κρύβουν, χρησιμοποιώντας ὡς *προκαλύμματα κλοπᾶς, πατέρων δεσμούς, μοιχείας καὶ ποικίλας ἄλλας ἀτοπίας*.

Στο 4ο κεφάλαιο κατατάσσει τοὺς μύθους σὲ πέντε εἶδη: θεολογικούς, φυσικούς, ψυχικούς, ὑλικούς καὶ ἀνάμεικτους. Ὁ μύθος γιὰ τὸν Κρόνο ποὺ κατάπινε τὰ νεογέννητα παιδιά του ἀνήκει στοὺς θεολογικούς μύθους, γιατί ὅλα τὰ ἐμπλεκόμενα πρόσωπα (Κρόνος, Ρέα, Ποσειδῶν, Ζεὺς) εἶναι θεϊκὲς υπάρξεις. Ἡ κατάποση τῶν παιδιῶν ἔχει ἀλληγορική ἔννοια καὶ σημαίνει τὴν πρόσκαιρη ἀπόσπαση μερῶν τῆς θεϊκῆς οὐσίας καὶ τὴν ἐπιαναφορά τῶν ἀποσπασθέντων μερῶν με τὴν «κατάποση». Γιὰ ὅσους ταῦτιζαν τὸν Κρόνο με τὸν Χρόνο ἢ «κατάποση» ἐρμηνεύεται ὡς ἀπόσπαση τμημάτων τοῦ χρόνου καὶ ἐπιαναφορά τῶν ἀποσπασθέντων στὸ ἀρχικὸ σύνολο (γιὰ τὸ ἔτος ὡς σύνολο, τὸ ἔτος παίρνει τὴ θέση τοῦ πατέρα καὶ οἱ μῆνες τὴ θέση τῶν παιδιῶν). Στους «ὕλικους» μύθους κατατάσσει τοὺς θρύλους τῶν Αἰγυπτίων, οἱ ὁποῖοι «δι' ἀπαιδευσίαν» λάτρεψαν τὰ ἴδια τὰ ὑλικά σώματα ὡς θεοὺς (ὅπως τὸν ἥλιο). Ἀπὸ τοὺς γνωστοὺς στὴν Ἑλλάδα ξένους μύθους ἀναλύει διεξοδικὰ τὸν φρυγικὸ γιὰ τὴ μεγάλη Μητέρα καὶ τὸν Ἄττι, σὲ συνδυασμὸ με τὴν ἐτήσια γιορτὴ καὶ τὰ σχετικὰ ἀνοξιάτικα δρώμενα. Ὅπως ὁ Ἰουλιανὸς στὸ λόγο ποὺ ἔγραψε γιὰ τὴ Μητέρα τῶν θεῶν καὶ τὸν Ἄττι ἐξέφρασε τὸ σεβασμὸ του πρὸς τὴ μεγάλη αὐτὴ θεά, ἔτσι καὶ ὁ Σαλλούστιος ἐκφράζει τὴν εὐλάβειά του πρὸς τὴ φρυγικὴ ἀφήγηση γιὰ τὴ θεὰ καὶ τελειώνοντας μ' αὐτὴ τὶς γενικὲς του παρατηρήσεις γιὰ τοὺς μύθους παρακαλεῖ ὅλους τοὺς θεοὺς, καθὼς καὶ τὶς ψυχὲς ἐκείνων ποὺ παρέδωσαν σὲ μᾶς τοὺς μύθους, νὰ μᾶς κρίνουν με εὐμένεια

ἂν κάποτε δὲν βλέπομε σωστὰ τὸ νόημά τους (*τοσαῦτα περὶ μύθων εἰποῦσιν ἡμῖν αὐτοὶ τε οἱ θεοὶ καὶ τῶν γραψάντων τοὺς μύθους αἱ ψυχαὶ ἔλεω γένοιτο*).

Μετὰ τὴν παρεμβολὴ τοῦ 5ου κεφαλαίου (γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ ἔννοια τῆς «πρώτης αἰτίας») ἐπανερχεται μὲ τὸ 6ο στὰ θρησκευτικὰ μιλώντας γιὰ τοὺς παραδοσιακοὺς θεοὺς τοῦ Ὀλύμπου. Τοὺς χωρίζει σὲ κατηγορίες (χωρὶς νὰ συμφωνεῖ πάντοτε μὲ τοὺς νεοπλατωνικοὺς τῆς ἐποχῆς) καὶ προσδιορίζει τὸ ἔργο καθενός. Ἐκτὸς τοῦ θεοῦ οἱ λεγόμενοι «ἐγκόσμιοι» βρίσκονται πλησιέστερα στοὺς ἀνθρώπους ὡς δημιουργοὶ τῆς πανανθρώπινης τάξης (τοὺς ἀναφέρει ὀνομαστικά, σὲ 4 τριάδες, συνολικὰ 12). Οἱ «ἐγκόσμιοι» ἐπιτηροῦν τὴν ἁρμονικὴ λειτουργία τοῦ κόσμου καὶ τὸν φρουροῦν. Κάθε θεὸς ἔχει τὴ δική του «σφαῖρα δραστηριότητος», ἡ ὁποία φανερόνεται (ὄχι πάντοτε) ἀπὸ τὰ ἐμβλήματα, μὲ τὰ ὁποία τοὺς ἐφοδιάζουν στὰ ἀγάλματά τους οἱ καλλιτέχνες. Οἱ σφαῖρες αὐτὲς εἶναι: γιὰ τὸν Ποσειδῶνα τὸ νερό, γιὰ τὴν Ἥρα ὁ ἀέρας, γιὰ τὴν Ἑστία ἡ γῆ, γιὰ τὸν Ἥφαιστο ἡ φωτιά, γιὰ τὴν Ἀθηνᾶ ὁ αἰθήρ (τὸ ἀνώτερο στρώμα τῆς ἀτμόσφαιρας), γιὰ τὸν Ἀπόλλωνα ὁ ἥλιος καὶ γιὰ τὴν Ἄρτεμη ἡ σελήνη. Ἄλλοι θεοί, μὴ συμπεριλαμβανόμενοι στοὺς 12, συνάπτονται, διὰ μέσου τῶν μύθων, καθένας μὲ κάποιον ἀπὸ τοὺς 12 (ὁ Διόνυσος μὲ τὸν Δία, ὁ Ἀσκληπιὸς μὲ τὸν Ἀπόλλωνα, οἱ Χάριτες μὲ τὴν Ἀφροδίτη). Ἐκτὸς τῆς κατηγορίας τῶν «ἐγκόσμιων» θεῶν ὑπάρχουν οἱ «ὑπερκόσμιοι», ποὺ χαρακτηρίζονται ὡς δημιουργοὶ δευτερευουσῶν θεϊκῶν ὑπάρξεων, καθὼς καὶ τῶν ψυχῶν, οἱ ὁποῖες ἐνσαρκώνονται σὲ ἀνθρώπους.

Στὰ ὑπόλοιπα 4, αὐστηρὰ θρησκευτικοῦ περιεχομένου, κεφάλαια (14,15,16 καὶ 18) ὁ Σαλλούστιος συμπληρώνει τὰ περὶ τῶν ιδιοτήτων τῶν θεῶν καὶ προσθέτει τὶς σκέψεις του γιὰ τὶς τιμὲς ποὺ ἀπονέμουν στοὺς θεοὺς οἱ ἄνθρωποι, καθὼς καὶ γιὰ τὴν περιφρόνηση τῶν θεῶν ἀπὸ ἄλλους ἀνθρώπους (τοὺς «ἀθέους»). Στὸ 14ο κεφάλαιο ἐπαναλαμβάνει σχετικὰ μὲ τὶς ιδιότητες τῶν θεῶν πὼς κυρίαρχο γνώρισμά τους εἶναι ἡ ἀγαθότητα καὶ πὼς, ὡς «οὐδέποτε μεταβαλλόμενοι», παραμένουν σὲ κάθε περίστασι ἀγαθοί. Ἐπομένως κακῶς οἱ ἄνθρωποι νομίζουν πὼς οἱ θεοὶ χαίρουν γιὰ τοὺς ἀγαθοὺς ἀνθρώπους καὶ ἀποστρέφονται τοὺς κακοὺς ἢ πὼς ὀργίζονται κατὰ τῶν ἀνθρώπων ποὺ ἁμαρτάνουν ἢ ἀκόμη πὼς εἶναι εὐμενεῖς πρὸς ἐκείνους ποὺ τοὺς τιμοῦν. Οἱ θεοὶ (ὡς «ἀπαθεῖς», ὅπως τονίστηκε παραπάνω) οὔτε χαίρουν οὔτε λυποῦνται, οὔτε ὀργίζονται οὔτε ἐξευμενίζονται μὲ δῶρα. Μοιάζουν μὲ τὸν ἥλιο ποὺ στέλνει τὸ φῶς καὶ τὴ θαλπωρὴ του χωρὶς διάκριση σὲ ἀγαθοὺς καὶ κακοὺς, σὲ δικαίους καὶ ἀδίκους. Οἱ τυφλοὶ δὲν ὠφελοῦνται ἀπὸ τὸ φῶς ὄχι γιὰ τὸν φῶς ὅχι γιὰ τὸν φῶς, ἀλλὰ γιὰ τὸν φῶς οἱ ἴδιοι δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ τὸ χαροῦν. Στὸ ἐπόμενο (15ο) κεφάλαιο προσθέτει πὼς καὶ ἡ πρόνοια τῶν θεῶν ἐκτείνεται σὲ ὄλους, χωρὶς διάκριση, λείπουν ὅμως συχνὰ οἱ κατάλληλοι δέκτες (ἡ πρόνοια τῶν θεῶν διατείνει πανταχῇ, ἐπιτηδειότητος δὲ μόνον πρὸς ὑποδοχὴν δεῖται).

Οἱ τιμὲς πρὸς τοὺς θεοὺς, ἀπὸ τὶς ὁποῖες τὴν πρώτην θέσιν ἔχουν οἱ πρὸς αὐτοὺς θυσίαι ζῶων, ἀποβαίνουν πρὸς πρακτικὸ ὄφελος ὄχι τῶν θεῶν, ἀλλὰ τῶν ἴδιων τῶν ἀνθρώπων. Οἱ θεοὶ, ὡς «ἀνευδαιμόνιοι», ὅπως χαρακτηρίζονται στὰ κεφάλαια 15 καὶ 16, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχουν πρακτικὸ ὄφελος ἀπὸ τὴ θυσία (ἀφοῦ τὸ κρέας τῶν θυμάτων προορίζεται γιὰ τοὺς

οργανωτὲς τῆς θυσίας καὶ μόνο συμβολικὰ ἕνα ἀσήμαντο μέρος καίγεται γιὰ τοὺς θεοὺς). Ἀντίθετα οἱ ἄνθρωποι, μὲ τὴν ἱεροπραξία πρὸς τιμὴν τῶν θεῶν, ἔχουν τὴν εὐκαιρία νὰ συνάψουν ἐγκάρδιες σχέσεις μ' αὐτοὺς.

Ἡ περιφρόνηση τῶν θεῶν χαρακτηρίζεται «ἀθεΐα» στὸ κεφάλαιο 18. Πολλοὶ θεωροῦσαν καὶ τὴν προσχώρηση στὸ χριστιανισμό ὡς προσχώρηση στὴν ἀθεΐα. Ὁ Σαλλούστιος βεβαιώνει πῶς ἡ ἀθεΐα δὲν βλάπτει τοὺς θεοὺς, ὅπως δὲν τοὺς ὠφελοῦν οἱ θυσίαι καὶ οἱ ἄλλες τιμές, ὅπως σημειώθηκε παραπάνω. Γιὰ τοὺς παρεκτρεπόμενους ἀνθρώπους ἐπιφυλάσσεται τιμωρία, τὴν ὁποία ὁμως δὲν μποροῦν νὰ ἀναλάβουν οἱ ἀγαθοὶ θεοὶ καὶ τὴν ἀναλαμβάνουν δαίμονες κολαστικοί. Ἡ τιμωρία δὲν ἐπιβάλλεται ἀμέσως, ἀλλὰ πολὺ μετὰ τὴ διάπραξη τοῦ ἀδικήματος ἢ μετὰ τὸ θάνατο τοῦ ἀδικήσαντος, καὶ αὐτὸ γιὰτὶ οἱ ἄνθρωποι πρέπει νὰ γίνουν μὲ ἐλεύθερη ἀπόφασή τους ἐνάρετοι καὶ νὰ μὴ δικαιωποιοῦν ἀπὸ φόβο μιᾶς ἐπικείμενης ποινῆς (κεφ. 19).

7. Τὰ ὑπόλοιπα κεφάλαια τῆς πραγματείας

Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ 13 μὴ θρησκευτικὰ κεφάλαια τῆς πραγματείας εἶναι φιλοσοφικά, στηριγμένα στὴ νεοπλατωνικὴ φιλοσοφία τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. Ὅμως τὸ περὶ ἀρετῆς καὶ κακίας κεφάλαιο (τὸ 10ο) δίνει στὴν «ἀρετὴ» τὴν καθαρὰ πλατωνικὴ ἔννοιά της (βλ. τὰ τελευταῖα κεφάλαια τοῦ 4ου βιβλίου τῆς πλατωνικῆς *Πολιτείας*). Τὰ μέρη τῆς «τριμεροῦς» ψυχῆς ὁ Σαλλούστιος τὰ ὀνομάζει «θυμόν», «λόγον» καὶ «ἐπιθυμίαν». Ἡ ἀρετὴ, ἀνταποκρινόμενη στὸ «θυμόν», ἔχει τὴν ἔννοια τῆς ἀνδρείας. Ἀνταποκρινόμενη στὸ «λόγον» τὴν ἔννοια τῆς φρόνησης καὶ στὴν «ἐπιθυμίαν» τὴν ἔννοια τῆς σωφροσύνης. Γιὰ τὴν ψυχὴ ὡς σύνολο ἔχει τὴν ἔννοια τῆς δικαιοσύνης. Ἡ κακία εἶναι τὸ ἀντίθετο ὅλων αὐτῶν: γιὰ τὸ «θυμόν» δειλία, γιὰ τὸ «λόγον» ἄνοια καὶ γιὰ τὴν «ἐπιθυμίαν» ἀκολασία, ἐνῶ γιὰ τὴν ψυχὴ ὡς σύνολο ἀδικία. Σὲ μιὰ «ὀρθή» πολιτεία ἐκτρέφεται ἡ ἀρετὴ, ἐνῶ σὲ φαύλη πολιτεία ἡ κακία. Στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο (τὸ 11ο) τὰ παρουσιάζει αὐτὰ στὴν ἐφαρμογή: σὲ ὅσες πολιτεῖες ὅλα «πράττονται κατὰ λόγον», ὥστε ἡ ἐξουσία νὰ μπορεῖ νὰ περιέλθει στὸν ἄριστο τῶν πολιτῶν, τὸ πολίτευμα εἶναι βασιλεία. Ὅταν ἡ ἐξουσία περιέρχεται πάλι σὲ περισσότερους καὶ πάλι «κατὰ λόγον καὶ θυμόν», τὸ πολίτευμα εἶναι ἀριστοκρατία καὶ τέλος ὅταν οἱ ἄνθρωποι πολιτεύονται «κατὰ ἐπιθυμίαν» καὶ ὄχι «κατὰ λόγον», ἀλλὰ μὲ βάση τὰ χρήματα, τὸ πολίτευμα εἶναι τιμοκρατία. Τὰ ἀντίθετα σ' αὐτὰ εἶναι: στὴ βασιλεία ἡ τυραννίδα, στὴν ἀριστοκρατία ἡ ὀλιγαρχία καὶ στὴν τιμοκρατία ἡ δημοκρατία.

Ἡ φιλοσοφικὴ ἔννοια τῆς «πρώτης αἰτίας» ταυτίζεται μὲ τὴν ἀγαθότητα συνοδευόμενη ἀπὸ δύναμη (κεφ. 5). Ὡς πρὸς τὴ φύση τοῦ κόσμου διακηρύσσεται πῶς αὐτὸς εἶναι ἀφθαρτος καὶ αἰώνιος (κεφ. 7). Ἀθάνατη εἶναι καὶ ἡ ψυχὴ (κεφ. 8). Στὴν τάξη τοῦ κόσμου, ἐκτὸς τῆς θείας προνοίας, κάποιον ρόλο παίζει καὶ ἡ τύχη (κεφ. 9). Στὸ 12ο κεφάλαιο δίνεται μιὰ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα: πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρχει τὸ κακὸ στὸν κόσμον, ἀφοῦ ὁ κόσμος κυβερνιέται ἀπὸ ἀγαθοὺς θεοὺς; Ἡ προχειρότερη ἀπάντηση εἶναι πῶς ὑπάρχει τὸ κακὸ, γιὰτὶ οἱ ἀγαθοὶ θεοὶ σὲ μερικὲς περιπτώσεις δὲν μποροῦν νὰ κάνουν ἐκεῖνο ποὺ θέλουν ἢ μποροῦν, ἀλλὰ

δὲν θέλουν (*βουλόμενοι οὐ δύνανται ἢ δυνάμενοι οὐ βούλονται*). Ἐμφότερες οἱ ἀπαντήσεις εἶναι ἄτοπες ὡς ἀντιστρατευόμενες στὶς παραπάνω ἀναφερόμενες ιδιότητες τῶν θεῶν (οἱ θεοὶ ὡς παντοδύναμοι μποροῦν καὶ ὡς ἐνσάρκωση τοῦ ὕψιστου ἀγαθοῦ τὸ θέλουν). Ἔτσι μένει ἡ ἀπάντηση πῶς στὴν πραγματικότητα δὲν ὑπάρχει στὸν κόσμον τὸ κακό, ἀλλὰ οἱ ἄνθρωποι ὀνομάζουν «κακό» τὴν ἀπουσία τοῦ ἀγαθοῦ, ὅπως ὀνομάζουν «σκότος» τὴν ἀπουσία τοῦ φωτός. Τὰ κεφάλαια 13 καὶ 17 εἶναι ἀφιερωμένα στὴν ἀφθαρσία καὶ τὴν αἰωνιότητα τοῦ κόσμου, ὕλικου καὶ πνευματικοῦ. Ὅσοι ὑποστηρίζουν πῶς ὁ κόσμος εἶναι φθαρτὸς πιστεύουν γιὰ τοὺς θεοὺς ἢ πῶς δὲν ὑπάρχουν ἢ πῶς δὲν μποροῦν μὲ ἐπέμβασή τους νὰ ἐπιβάλουν τὴ θέλησή τους.

Ἀπὸ τὰ δυὸ τελευταῖα κεφάλαια τὸ 20ὸ θίγει τὸ πρόβλημα τῆς μετεμψύωσης, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ὁ Σαλλούστιος υἰοθετεῖ τὴ λαϊκὴ ἀντίληψη πῶς οἱ ἀνθρώπινες ψυχές, ὡς λογικὲς ὑπάρξεις, φυσικὸ εἶναι νὰ μετεμψυχώνονται σὲ λογικὰ ὄντα (θὰ ἦταν δυσαρμονικὴ ἢ συμβίωσή τους μὲ ἄλογα ὄντα, ἐκτὸς ἂν ὑποχρεώνονταν νὰ τὰ παρακολουθοῦν ἔξω ἀπὸ τὸ σῶμα τους, ὅπως τοὺς ἀνθρώπους παρακολουθοῦν δαιμονικὲς ὑπάρξεις, καλόβουλες ἢ κακόβουλες). Ἀπὸ τὴ λαϊκὴ πίστη ἀντλεῖ ὁ Σαλλούστιος καὶ τὸ ἐπιχείρημα γιὰ τὴν ἀνάγκη τῆς μετεμψύωσης: ἂν ὅλες οἱ ψυχές ποῦ ἔζησαν μιὰ φορὰ ὑποχρεώνονταν νὰ μένουν αἰώνια ἀχρησιμοποίητες, θὰ σχηματίζονταν ἀπ' αὐτὲς ἀτέλειωτο πλῆθος, ἐνῶ οἱ θεοὶ θὰ ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ δημιουργοῦν διαρκῶς νέες ψυχές γιὰ τοὺς διαρκῶς περισσότερους ἀνθρώπους ποῦ ἔμπαιναν στὴ ζωὴ.

Τὸ πολὺ σύντομο 21ο κεφάλαιο (ἀποτελούμενο μόνον ἀπὸ δυὸ περιόδους) δὲν θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ἐπίλογος στὰ προηγηθέντα 20 κεφάλαια ποῦ ἔθιξαν τόσο ποικίλα θέματα: περιορίζεται νὰ μακαρίσει τὶς ἀνθρώπινες ψυχές ποῦ ἔζησαν «κατ' ἀρετήν». Οἱ ψυχές αὐτές, ζώντας «κατ' ἀρετήν», γνώρισαν τὴν εὐδαιμονία καὶ ὅταν ἀπαλλάχτηκαν ἀπὸ τὸ βῆρος τοῦ «ἀλόγου σώματος» τους, ἐνώθησαν μὲ τοὺς θεοὺς, μὲ τοὺς ὁποῖους τώρα κατευθύνουν τὶς τύχες τοῦ κόσμου (*συνήφθησαν θεοὶς καὶ τὸν ὅλον κόσμον συνδιοικοῦσιν ἐκεῖνοις*).

Μὲ τὶς 6 παραγράφους ποῦ ἀκολουθοῦν στὴν παρούσα ἐργασία ἐπιχειρεῖται μιὰ στοιχειώδης γνωριμία μὲ τὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ κατάσταση τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ., ὁπότε ἔζησαν καὶ σχεδίασαν τὴ θρησκευτικὴ μεταρρύθμιση ὁ αὐτοκράτορας Ἰουλιανὸς καὶ ὁ σύμβουλός του Σαλλούστιος.

8. Τὸ τέλος τοῦ αὐτοκράτορα Ἰουλιανοῦ

Ὁ Ἰουλιανὸς ἦταν ὁ τελευταῖος γόνος τῆς πρώτης χριστιανικῆς οἰκογένειας ποῦ κυβέρνησε τὸ ἐνωμένο ρωμαϊκὸ κράτος, τὸ ἐκτεινόμενο ἀπὸ τὰ βρετανικὰ νησιά ὡς τὰ σύνορα τῆς Περσίας. Πατέρας τοῦ Ἰουλιανοῦ ἦταν ὁ Ἰούλιος Κωνσταντῖος, ἀδελφὸς τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου, ὁ ὁποῖος στὰ 324 μ.Χ. εἶχε ἰδρύσει τὴν Κωνσταντινούπολη.

Ὁ μέγας Κωνσταντῖνος πεθαίνοντας στὰ 337 εἶχε μοιράσει τὴν αὐτοκρατορία στοὺς τρεῖς γιούς του, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ὁ πῖο φιλόδοξος ἦταν ὁ Κωνσταντῖος. Ἐχοντας συνήθως γιὰ ἔδρα του ὄχι τὴ Ρώμη, ἀλλὰ τὸ Μι-

λάνο, ο Κωνστάντιος σχεδίασε από την αρχή να μείνει μόνος ἄρχοντας στο δυτικό και τὸ ἀνατολικὸ κράτος. Γιὰ τὴν πραγματοποίηση τοῦ σχεδίου δὲν δίστασε νὰ χρησιμοποῖήσει δολοφόνους ἐναντίον ὄλων τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειάς του, τὰ ὁποῖα μπορούσαν νὰ διεκδικήσουν τὴν ἐξουσία. Ἔτσι μπόρεσε νὰ ἐξοντώσει πρῶτα τὸν ἀδελφὸ του Κωνσταντῖνο (στὰ 340), ὁ ὁποῖος εἶχε τὸν τίτλο τοῦ αὐγούστου, ὅπως καὶ ὁ ἴδιος. Ἀργότερα (στὰ 350) μπόρεσε νὰ ἀπαλλαγεῖ καὶ ἀπὸ τὸν ἄλλο ἀδελφὸ του (τὸν Κώνσταντα) ποὺ εἶχε καὶ αὐτὸς τὸν ἴδιο τίτλο καὶ ἔμεινε μόνος αὐγούστος στὸ ἐνωμένο κράτος. Ἀπὸ τὴ δική του οἰκογένεια μετὰ τὰ 350 ὑπῆρχε μιὰ ἀδελφή ποὺ ὀνομαζόταν Ἑλένη (ὅπως δηλαδὴ ἡ γιαγιά της, ἡ μητέρα τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου, ἡ γνωστὴ ὡς ἁγία Ἑλένη).

Δικαιώματα ἐπὶ τοῦ θρόνου εἶχε ἔπειτα ὁ θεῖος του Ἰούλιος Κωνσταντῖνος καὶ τὰ δυὸ ἐξαδέλφια του Γάλλος καὶ Ἰουλιανός. Ὅπως κατάγγειλε ἀργότερα ὁ Ἰουλιανὸς στὴ σωζόμενη ἐπιστολὴ «Πρὸς Ἀθηναίους» (γραμμὴν στὰ 361, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Κωνσταντίνου), ὁ «δήμιος» τῆς οἰκογένειας Κωνσταντῖνος εἶχε ἐξοντώσει πολὺ νωρὶς τὸν Ἰούλιο Κωνσταντῖνο (τὸν πατέρα τοῦ Ἰουλιανοῦ, ὅταν ὁ Ἰουλιανὸς ἦταν ἔξι χρονῶν). Μὴ ἔχοντας δικὰ του παιδιὰ, ὁ αὐτοκράτορας προόριζε γιὰ διάδοχό του τὸν ἀνεψιὸ του Γάλλο (ἐτεροθαλὴ ἀδελφὸ τοῦ Ἰουλιανοῦ) καὶ τὸν ἔκανε «καίσαρα». Δὲν ἄργησε ὅμως νὰ πληροφορηθεῖ πὼς ὁ Γάλλος σχεδίαζε νὰ χρησιμοποῖήσει τὶς στρατιωτικὲς δυνάμεις ποὺ τοῦ ἐμπιστεύτηκε γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς ἐξουσίας καὶ πρόλαβε νὰ τὸν δολοφονήσει στὰ 354. Ἐμεινε ἔτσι ἀπὸ τοὺς ἐξαδέλφους μόνον ὁ Ἰουλιανός, ποὺ ἦταν ὁ μικρότερος (εἶχε γεννηθεῖ στὴν Κωνσταντινούπολη στὰ 331). Μοιραῖα αὐτὸς θὰ διαδεχόταν τὸν Κωνσταντῖνο. Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Γάλλου ὁ Ἰουλιανὸς πέρασε μερικὸς μῆνες στὴν Ἀθήνα. Εἶχε θαυμάσει τότε τὴν πόλη γιὰ τὸ μεγαλεῖο τοῦ παρελθόντος ποὺ τὸ μαρτυροῦσαν τὰ μνημεῖα της, ἀλλὰ δὲν μπόρεσε νὰ σπουδάσει ἐκεῖ. Εἶχε γνωρίσει τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς μελετώντας τὰ ἔργα τους σὲ κέντρα τῆς Ἀνατολῆς (Κωνσταντινούπολη, Νικομήδεια, Ἀντιόχεια). Στὰ 355 ὁ Κωνσταντῖνος τὸν κάλεσε στὴν αὐλὴ του, τοῦ ἀπένευσε τὸν τίτλο τοῦ καίσαρα (σὲ ἡλικία 24 ἐτῶν), τὸν νύμφευσε μετὰ τὴν ἀδελφή του Ἑλένη καὶ τὸν ἔστειλε στὴ Γαλατία γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει τοὺς Γερμανοὺς ποὺ εἶχαν πυκνώσει τὶς ἐπιδρομὲς καὶ τὶς λεηλασίες σὲ πόλεις τῆς Δύσης.

Κατὰ τὰ ἔξι χρόνια ποὺ ὁ Ἰουλιανὸς ἔμεινε ὡς καίσαρ στὴ Δύση (χρησιμοποιοῦντας ὡς ἔδρα του ἓνα παλάτι ποὺ προὔπηρχε στὴ Lutetia, ὅπου τὸ σημερινὸ Παρίσι) ἀπέκτησε τὴ φήμη ἐξαιρετικοῦ στρατιωτικοῦ ἡγέτη, πολεμώντας ὁ ἴδιος μετὰ τόλμη καὶ ἀγνηφώντας τὸν κίνδυνο τῆς ζωῆς του. Οἱ συμπολεμιστὲς του τὸν θαύμαζαν γιὰ τὶς ἀρετὲς αὐτῆς καὶ οἱ Γερμανοὶ ἄρχισαν νὰ τὸν φοβοῦνται, σταμάτησαν τὶς ἐπιδρομὲς καὶ περιορίστηκαν πέραν τοῦ Ρήνου. Ταυτόχρονα οἱ γαλατικὲς πόλεις τῶν συνόρων ἐξέφρασαν τὴν εὐγνωμοσύνη τους στὴν κεντρικὴ διοίκηση. Ὁ Κωνσταντῖνος ὅμως, φοβούμενος νὰ κρατεῖ τὸν Ἰουλιανὸ ἐπικεφαλῆς ἀφοσιωμένων στρατιωτῶν, ζήτησε μέρος τοῦ στρατοῦ γιὰ νὰ τὸν χρησιμοποῖήσει στὴν Ἀνατολὴ κατὰ τῶν Περσῶν. Τότε ὁ στρατὸς τῆς Γαλατίας στασίασε καὶ ἀνακήρυσσε τὸν Ἰουλιανὸ αὐγούστο (στὰ 361). Ὁ Κωνσταντῖνος ἄρχισε νὰ εἰσιμαζέται κατὰ τοῦ Ἰουλιανοῦ, ἀλλὰ πέθανε προτοῦ συγκρουστῆ μαζί

του. Έτσι ο Ίουλιανός ξμεινε μόνος ήγεμόνας στο ένωμένο ρωμαϊκό κράτος, σέ ήλικία 30 ετών. Έσπευσε στην Κωνσταντινούπολη και παραβρέθηκε στόν ένταφιασμό του Κωνσταντίου στους Άγίους Άποστόλους, τήν εκκλησία πού είχε ιδρύσει ο μέγας Κωνσταντίνος (και ήταν ο πρώτος άπό τους αύτοκράτορες πού είχε ταφεί εκεί).

9. Ο Ίουλιανός ως αύτοκράτορας και ως φιλόσοφος

Η άπειλή τών άνατολικών συνόρων άπό τους Πέρσες, για τήν όποία άνησυχούσε ο Κωνσταντίος, ήταν πραγματική και ο Ίουλιανός άρχισε να έτοιμάζει τή δική του εκστρατεία, πού θα τήν ανάλαμβάνε άφου πρώτα έμπεδώσει στο κράτος τή νέα τάξη πού είχε σχεδιάσει: πρώτιστη έπιθυμία του ήταν να άναζωογονήσει τήν πατροπαράδοτη θρησκεία πού έφθινε γοργά. Ο φρόνιμος σύμβουλος του Σαλλούστιος, παλιός και άφοσιωμένος φίλος τόν όποιο πρόσφατα ο Ίουλιανός είχε προαγάγει σέ καίσαρα, τόν παρακινούσε έπίμονα να άποφύγει διώξεις κατά τών χριστιανών. Ο Σαλλούστιος ήταν φιλόσοφος και έχθρος του χριστιανισμού, όπως σχεδόν όλοι οί νεοπλατωνικοί τών πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων. Συμμεριζόταν με τόν Ίουλιανό τήν πίστη σέ έναν ύψιστο θεό πού ο Ίουλιανός τόν άποκαλούσε «βασιλέα Ήλιο» και συνήθως τόν ταύτιζε είτε με τόν Άπόλλωνα τής όλυμπιακής θρησκείας είτε με τόν Μίθρα είτε με τόν Άττι. Η λατρεία εύνόητο είναι πώς δέν άπευθυνόταν στόν φυσικό ήλιο, αλλά στην ύψιστη πνευματική όντότητα πού βρίσκει έκφραση στόν ύλικό ήλιο, τόν προσιτό στις αισθήσεις. Στη σωζόμενη έπιστολή «Πρός Άλεξανδρείς» ο Ίουλιανός τούς παρακινεί να σέβονται ως «άγαθοεργό θεό» τόν μέγα Ήλιο και τούς ψέγει, γιατί μένουν άσυγκίνητοι μπροστά στη θαλπωρή του (στην όποία όφείλεται ή καρποφορία τής γής και ή ζωή τών ανθρώπων). Οί άνθρωποι τόν εύγνωμονούν «σ' όλους τούς αιώνες», ένώ οί Άλεξανδρείς «άναισθήτως έχουσιν» προς τόν μέγαν αυτό θεό και προτιμούν να τιμούν ως «Θεόν Λόγον τόν Ίησοϋν πού ούτε αύτοί είδαν ούτε οί πατέρες τους».

Στόν ύμνο «Πρός τήν Μητέρα τών Θεών» ο Ίουλιανός συναρπάζεται άπό τή φύση τής θεάς και με συγκίνηση σκύβει τó κεφάλι μπροστά στην ύψιστη ύπαρξη πού είναι ή πηγή τής ζωής όχι μόνο του ανθρώπινου γένους, αλλά και τών αιώνιων θεών. Τελειώνει με τήν έπίκληση: *ώ θεών και ανθρώπων μητερ, ώ του μέγαλου σύνθωκε και σύνθρονε Διός, ώ τών νοητών ταίς άχράντοις ουσίαις συνδραμοϋσα* (όπως διδάσκονται όσοι μούνται στα μυστήριά της)... *ζωογόνε θεά και Μητις και Πρόνοια και τών ήμετέρων ψυχών δημιουργέ... δίδου πᾶσιν ανθρώποις ευδαιμονίαν...*

Στήν ιδιωτική τους ζωή ο Σαλλούστιος και ο Ίουλιανός είχαν εισαγάγει τή φωτισμένη θρησκευτική ζωή τών νεοπλατωνικών τής έποχής. Του Ίουλιανού οί γονείς ήταν άμφοτέροι χριστιανοί και ο ίδιος ο Ίουλιανός σέ νεαρή ήλικία είχε βαπτιστεί χριστιανός. Ήδη όμως άπό τά προεφηβικά του χρόνια είχε άρχισι να κλονίζεται ή χριστιανική του πίστη όσο γνώριζε καλύτερα τόν έλληνικό πολιτισμό άπό τους έλληνιστές, στους όποιους είχε άνατεθει ή μόρφωσή του (στην Κωνσταντινούπολη, τή Νικομήδεια και τήν Άντιόχεια). Αυτό έννοεί ο Άντιοχέας ίστορικός Άμ-

μιανός Μαρκελλίνος σημειώνοντας πώς από τη νεότητά του ο Ίουλιανός είχε μιὰ κλίση πρὸς τὴ λατρεία τῶν θεῶν. Σημαντικὸ ρόλο στὸν κλονισμὸ τῆς πίστεως του εἶχε παίξει καὶ ἡ θανάτωση τῶν δικῶν του ἀπὸ τὸν χριστιανὸ αὐτοκράτορα Κωνστάντιο ποὺ ἦταν ὁ «προστάτης» του. Ἀπὸ τοὺς μεγάλους νεοπλατωνικοὺς ὁ Ίουλιανὸς μπόρεσε νὰ συναναστραφεῖ γιὰ λίγο τὸν Ἀντιοχέα Λιβάνιο, μπόρεσε ὅμως νὰ διαβάσει καὶ ἔργα τοῦ Ἰάμβλικου, ἀλλὰ καὶ τοῦ Πορφύριου, ἀπὸ τὸν ὁποῖο γνῶρισε καὶ τὸν Πλωτῖνο, ὄλους ὁπαδοὺς τῆς ὀλυμπιακῆς θρησκείας καὶ ἐχθροὺς τοῦ χριστιανισμοῦ. Μπορεῖ νὰ διάβασε καὶ τὸ κατὰ χριστιανῶν ἔργο τοῦ Πορφύριου, τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ τὸν ἐπηρεάσε στὸν τελευταῖο δικό του λόγο «Κατὰ Γαλιλαίων».

Στὸν κύκλο τῶν νεοπλατωνικῶν τῆς ἐποχῆς του συγκαταριθμεῖται καὶ ὁ Ίουλιανός. Νεοπλατωνικὲς ἰδέες εἶναι φανερὲς στοὺς σωζόμενους λόγους του, οἱ ὁποῖοι ὅμως εἶναι ὄλοι μᾶλλον ρητορικὰ δοκίμια καὶ ὄχι φιλοσοφικὲς πραγματεῖες σὰν τὴν «Περὶ θεῶν καὶ κόσμου» ποὺ ἔγραψε ὁ φίλος καὶ ὁμοιδεάτης του Σαλλούστιος.

Ἀνάμεσα στὰ πολλὰ μέτρα ποὺ ὁ Ίουλιανὸς πῆρε ὡς αὐτοκράτορας γιὰ τὴν ἀναζωογόνηση τῆς παλιᾶς θρησκείας ἦταν τὸ διάταγμα γιὰ τὸ ἄνοιγμα τῶν παλιῶν ναῶν καὶ γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν βλαβῶν ποὺ πολλοὶ εἶχαν ὑποστεί. Οἱ βωμοὶ ὅπου ἀνέκαθεν τιμῶνταν μὲ θυσίες οἱ θεοὶ καὶ μὲ ἐπιβλητικὲς πομπὲς ἔπρεπε νὰ ἀνακαινιστοῦν καὶ νὰ ἀρχίσουν νὰ χρησιμοποιοῦνται (σὲ μερικὲς ἐπιβλητικὲς θυσίες εἶχε προσωπικὰ παραστεί ὁ Ίουλιανός). Φρόντισε ἐπίσης νὰ εἰσαχθοῦν ὕμνοι στὴ λατρεία κατὰ μίμηση τῶν χριστιανικῶν ψαλμῶν. Ἄρχισε νὰ ὀργανώνεται καὶ ἱερατεῖο παρόμοιο πρὸς τὸ χριστιανικό. Οἱ λεγόμενοι «ἀποστάτες» (χριστιανοὶ ποὺ ἔπαιρναν τὴν ἀπόφαση νὰ προσχωρήσουν στὴν παλιὰ θρησκεία) γίνονταν δεκτοὶ σὲ καίριες διοικητικὲς θέσεις, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀποκλείονταν οἱ χριστιανοί. Χριστιανοὶ φιλόσοφοι δὲν μπορούσαν νὰ διδάσκουν στοὺς νέους τὶς πνευματικὲς ἀξίες τοῦ ἀρχαίου πνεύματος, ἐφόσον ἀπαρνοῦνταν τὴν ὀλυμπιακὴ θρησκεία.

Στὴν αὐτοκρατορία κανένας δὲν διωκόταν μὲ φυλακίσεις ἢ βασανιστήρια γιὰ τὶς θρησκευτικὲς του πεποιθήσεις, γιὰ τὴν εἶχε θεσπιστεῖ πλήρης ἀνεξιθρησκεία. Σταμάτησε ὁ διωγμὸς καὶ τῶν χριστιανῶν αἰρετικῶν (αὐτὸ μερικοὶ τὸ ἐβλεπαν ὡς θέσπισμα ποὺ ἐξυπηρετοῦσε τὸ πρόγραμμα τοῦ Ἰουλιανοῦ, ἀφοῦ κατακερματισμένη ἡ χριστιανικὴ παράταξη γινόταν πιὸ εὐάλωτη).

10. Πῶς ἀποχαιρέτησε τοὺς συνεργάτες του ὁ Ίουλιανός

Ὡς ὀρμητήριο τῆς κατὰ τῶν Περσῶν ἐκστρατείας του ὁ Ίουλιανὸς ὄρισε τὴν Ἀντιόχεια, τὴν πρωτεύουσα τῆς Συρίας καὶ ὄλων τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ διάβαση τοῦ ποταμοῦ Τίγρη γιὰ τὴν εἰσβολὴ στὴν Περσία θὰ γινόταν τὴν ἄνοιξη τοῦ 363. Ὁ Ίουλιανὸς ξεκίνησε ἀρκετὰ νωρὶς ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ ἐπισκεφθεῖ μερικὲς πόλεις τῆς Βιθυνίας (Νικομήδεια, Νίκαια), προτοῦ μπεῖ στὴ Φρυγία γιὰ νὰ πάρει τὸ δρόμο πρὸς τὴ Συρία καὶ τὴν Ἀντιόχεια. Τὴν ἐκστρατεία παρακολουθοῦσε ὁ Σαλλούστιος, ὁ ὁποῖος αὐτὴ τὴ φορὰ εἶχε καὶ καθήκοντα στρατι-

ωτικά, ὡς καίσαρ. Παρόντες ἦταν καὶ μερικοὶ φίλοι φιλόσοφοι καὶ ὁ Ἑλληνας ἱστορικὸς ἀπὸ τὴν Ἀντιόχεια Ἀμμιανὸς Μαρκελλίνος, ὁ ὁποῖος περιέγραψε ἀργότερα μὲ ἀκρίβεια τὰ γεγονότα τῶν ἐτῶν 353-376 στὸ βιβλίο του *Res Gestae*, γραμμένο λατινικὰ στὴ Ρώμη. Ἀνάμεσα στοὺς στρατιωτικοὺς ἡγέτες ἦταν καὶ ὁ ἀφοσιωμένος φίλος τοῦ Ἰουλιανοῦ Ἀνατόλιος ποὺ σκοτώθηκε στὴ σύγκρουση μὲ τοὺς Πέρσες.

Ἡ διάβαση τοῦ Τίγρη ἔγινε τὶς τελευταῖες μέρες τοῦ Ἰουνίου τοῦ 363, νωρὶς τὸ πρωί, μὲ 60 χιλιάδες στρατοῦ. Οἱ Πέρσες, ἐκτὸς τοῦ πεζικοῦ, διέθεταν καὶ πολλὴ εὐέλικτη δύναμη ἵππέων, καθὼς καὶ ἐλέφαντες. Οἱ δυνάμεις τοῦ Ἰουλιανοῦ εἶχαν στὴν πρώτη σύγκρουση μεγάλη ἐπιτυχία μὲ 75 μόνο νεκροὺς. Οἱ Πέρσες τράπηκαν σὲ φυγὴ πέραν τοῦ ποταμοῦ, ἀφήνοντας στὸ πεδίο τῆς μάχης 2.500 νεκροὺς ἢ βαριά τραυματισμένους καὶ πλούσια λάφυρα. Σὲ σύγκρουση ὅμως τῆς 26ης Ἰουνίου χτυπήθηκε ὁ προπορευόμενος ἔφιππος Ἰουλιανός: ἡ αἰχμὴ ἑνὸς δόρατος (ἢ ἑνὸς ἀκοντίου) διαπέρασε τὰ πλευρὰ του καὶ σφηνώθηκε στὸ κάτω μέρος τοῦ ἥπατος. Ὁ Ἰουλιανὸς προσπάθησε νὰ τραβήξει τὴ σιδερένια αἰχμὴ, ἀλλὰ ἔπσε ἀπὸ τὸ ἄλογο καὶ οἱ φρουροὶ τὸν μετέφεραν στὴ σκηνή. Στὴ μοιραία αὐτὴ σύγκρουση λένε πὼς ὁ τραυματισμένος Ἰουλιανός, προτοῦ πέσει ἀπὸ τὸ ἄλογο, τράβηξε τὸ καταματωμένο ἀπὸ τὸ τραῦμα χέρι του καὶ μελαγχολικὰ εἶπε «νίκησες Γαλιλαίε». Φτάνοντας στὴ σκηνὴ καὶ ὑποτιμώντας τὴ σημασία τοῦ τραύματος, ζήτησε ἄλογο καὶ ὄπλα γιὰ νὰ ἐπιστρέψει στὴ μάχη. Οἱ γιατροί, ὁ Σαλλουστίος καὶ ἄλλοι φίλοι, τὸν ἔπεισαν νὰ ξαπλώσει σὲ στρῶμα.

Σὲ λίγο ἐνίωσε καὶ ὁ ἴδιος ἐξαντλημένος, μπόρεσε ὅμως νὰ ἀπευθύνει ἕνα συγκινητικὸ ἀποχαιρετισμὸ στὴν ὁμάδα τῶν φίλων, ἀπὸ τὴν ὁποία μὲ θλίψη διαπίστωσε τὴν ἀπουσία τοῦ Ἀνατόλιου. Τὸν ἀποχαιρετιστήριο αὐτὸ λόγο διέσωσε ὁ αὐτήκοος μάρτυρας Ἀμμιανὸς Μαρκελλίνος (*Res Gestae* XXV 3, 15-20). Ἀπὸ τοὺς νεώτερους ἱστορικοὺς τὸν συμπεριέλαβε ὀλόκληρον στὸν 18ον αἰῶνα ὁ E. Gibbon, στὸ πολύτομο ἔργο του *History of the Decline and Fall of the Roman Empire* ποὺ ἄρχισε νὰ τὸ ἐκδίδει ἀπὸ τὰ 1776 (ἔβλεπε τὸν Ἰουλιανὸ ὡς τὴν τελευταία ἀναλαμπὴ τοῦ εὐγενοῦς ἀρχαίου πνεύματος). Οἱ αἰῶνες ποὺ θὰ ἀκολουθοῦσαν (δηλαδὴ ὅλη ἡ μεσαιωνικὴ ἱστορία τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσης) ἦταν γι' αὐτὸν μιὰ μακρὰ περίοδος παρακμῆς καὶ πολιτιστικῆς ὀπισθοδρόμησης. Οἱ κυριότερες φράσεις τοῦ ἀποχαιρετιστήριου λόγου τοῦ Ἰουλιανοῦ ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Ἀμμιανοῦ Μαρκελλίνου εἶναι οἱ παρακάτω (ὄχι ὅμως σὲ πιστὴ μετάφραση, γιατί ὁ συγγραφέας αὐτὸς γράφει τὰ λατινικὰ μὲ ἐκνευριστικὴ στρυφνότητα καὶ χρησιμοποιεῖ ἀρκετὲς λέξεις ὄχι μὲ τὴν ὀρθὴ ἔννοια):

«Φίλοι μου. Ἐφτασε ἡ ὥρα νὰ σᾶς ἀφήσω φεύγοντας ἀπὸ τὴ ζωή (*advenit, o socii, nunc abeundi tempus e vita*). Δὲν φεύγω θλιμμένος ἢ παραπονεμένος, γιατί διδάχτηκα ἀπὸ τὴ φιλοσοφία πὼς ἡ ψυχὴ εἶναι πολλὴ πὶδὸ μακάρια ἀπὸ τὸ σῶμα (*philosophorum sententia generali perdoctus, quantum corpore sit beatior animus*) καὶ πὼς ὁ χωρισμὸς μιᾶς εὐγενέστερης ὑπαρξῆς ἀπὸ τὴν κατώτερη πρέπει νὰ προκαλεῖ μᾶλλον χαρὰ παρὰ λύπη (*laetandum esse potius quam dolendum*). Προσωπικὰ διαπίστωσα πὼς οἱ οὐράνιοι θεοὶ δίνουν κά-

ποτε σὲ εὐσεβεῖς ἀνθρώπους τὸ θάνατο ὡς ὕψιστη ἀμοιβή (dii caelestes quibusdam piissimis mortem tamquam summum praemium persolverunt). Δέχομαι ὡς εὖνοια τῶν θεῶν τὸν ἀπρόσμενο θάνατο, γιατί ὁ θάνατος μπορεῖ νὰ προφυλάξει ἀπὸ ἐνδεχόμενη φθορὰ ἕνα χαρακτήρα ποὺ σταθερὰ ὑπῆρξε ἐνάρετος καὶ γενναῖος. Πεθαίνω χωρὶς τύψεις, γιατί ἔζησα χωρὶς ἐνοχή. Τὴν ἀπολυταρχικὴ ἐξουσία ποὺ διαχειρίστηκα τὴ διατήρησα ἀγνή καὶ ἄσπιλη. Τὰ διεφθαρμένα ἀξιώματα τοῦ δεσποτισμοῦ μου ἦταν ἀπεχθῆ. Ἐπιδίωξα τὴν εἰρήνη, ἀλλὰ ὅταν ἡ πολιτεία μὲ κάλεσε στὰ ὄπλα, ἐξέθεσα τὸν ἑαυτό μου στοὺς κινδύνους τοῦ πολέμου, ἂν καὶ εἶχα προῖδεαστεῖ ἀπὸ τοὺς μάντιες πὼς ἦταν προκαθορισμένο νὰ πεθάνω ἀπὸ σιδερένιο ὄπλο (interiturum me ferro). Εἶμαι εὐγνώμων πρὸς τὴν Αἰώνια Ὑπαρξη, γιατί δὲν μὲ ἄφησε νὰ γίνω θύμα τῆς ὀμότητος κάποιου τυράννου ἢ τοῦ κρυμμένου μαχαιριοῦ κάποιου συνωμότη ἢ τῶν μακροχρόνιων βασάνων κάποιας ἀρρώστιας, ἀλλὰ εὐδόκησε νὰ μὲ βγάλει ἀπὸ αὐτὸν τὸν κόσμο κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς ἔντιμης σταδιοδρομίας. Ἀλλὰ ἡ δύναμή μου μὲ ἐγκαταλείπει καὶ νιώθω τὴν προσέγγιση τοῦ θανάτου. Ὡς πρὸς τὴν ἐκλογή τοῦ νέου αὐτοκράτορος πρέπει νὰ σᾶς πῶ πὼς δὲν θέλησα νὰ ἐπηρεάσω τὴν ψήφο σας. Ἡ δική μου ἐκλογή θὰ μπορούσε νὰ ἀποδειχτεῖ ἀσύνητη ἢ ἀδικη. Ὡς καλὸς πολίτης περιορίζομαι νὰ ἐκφράσω τὴν ἐλπίδα πὼς ἡ πολιτεία θὰ κυβερνηθεῖ ἀπὸ κάποιον ἐνάρετον ἡγεμόνα. Γιὰ τὸν ἑαυτό μου θέλω νὰ μὴ μὲ θρηγήσετε, γιατί μὲ περιμένει ἡ μακαριότητα τοῦ Οὐρανοῦ».

Ὁ Ἀμμιανὸς προσθέτει πὼς ἡ προσπάθεια τοῦ Ἰουλιανοῦ νὰ διατυπώσει αὐτὲς τὶς σκέψεις ἐπιτάχυνε τὸ τέλος του. Τὸ τραῦμα ξανάρχισε νὰ τὸν βασανίζει, ἄρχισε νὰ ἀναπνέει μὲ δυσκολία καὶ ὅταν ἤπια λίγο δροσερὸ νερὸ ποὺ ζήτησε ξεψύχησε χωρὶς πόνους.

11. Μιὰ λαϊκὴ παράδοση γιὰ τὸ τέλος τοῦ Ἰουλιανοῦ

Ὁ ξαφνικὸς θάνατος τοῦ Ἰουλιανοῦ στὰ 363 μ.Χ. ἐξέπληξε τοὺς χριστιανοὺς τῆς αὐτοκρατορίας. Ἐπὶ 50 περίπου χρόνια μετὰ τὴ νίκη τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου κατὰ τοῦ Μαξεντίου (312 μ.Χ.) οἱ χριστιανοὶ τοῦ ἐνωμένου ρωμαϊκοῦ κράτους ζοῦσαν χωρὶς διωγμοὺς καὶ ἡ χριστιανικὴ ἐκκλησία εἶχε ἀρχίσει νὰ ὀργανώνεται ἐλεύθερα. Ὅταν στὰ 337 πέθανε ὁ μέγας Κωνσταντῖνος, ἡ θέση τῶν χριστιανῶν ἀπέναντι τῶν ὀπαδῶν τῆς παλιᾶς θρησκείας δὲν ἄλλαξε καὶ τὸ μόνο πρόβλημα ποὺ τοὺς ἀπασχολοῦσε ἦταν τῶν αἰρέσεων ἐντὸς τῆς χριστιανικῆς παράταξης. Ὁ χριστιανὸς αὐτοκράτορας Κωνσταντῖνος, ὡς ὀπαδὸς τοῦ Ἀρείου, εἶχε παῦσει νὰ εὐνοεῖ τοὺς ὀρθοδόξους τοῦ δόγματος τῆς Νικαίας, τοὺς ὁποίους ὑποστήριζε ὁ πατέρας του μέγας Κωνσταντῖνος. Κατὰ τὰ ἄλλα ὄλοι οἱ χριστιανοὶ μετὰ τὰ 312 ὡς τὸ θάνατο τοῦ Κωνσταντίνου (361) ἦταν εὐχαριστημένοι, γιατί ὁ χριστιανισμὸς ἦταν πιά ἀναγνωρισμένη θρησκεία καὶ μπορούσε νὰ ἀσκεῖται παράλληλα πρὸς τὴ θρησκεία τῶν ὀλυμπιακῶν θεῶν (μερικοὶ χριστιανοὶ μάλιστα εἶχαν ἀρχίσει νὰ περιμένουν καὶ τὴ μέρα ποὺ ὁ χριστιανισμὸς θὰ ἀνακηρυσσόταν ἐπίσημη θρησκεία τοῦ κράτους, πράγμα

πού έγινε μετά 40 χρόνια). "Όταν ο Ίουλιανός έγινε αυτοκράτορας (στά 361) βεβαίωσε όλους τους υπηκόους του ένωμένου ρωμαϊκού κράτους πώς θα εφαρμόσει πλήρη άνεξιθρησκεία, θα βοηθήσει όμως και τους όπαδούς της παλιάς θρησκείας νά έχουν και αυτοί τους ναούς τους και νά επιδίδονται άνενόχλητοι στη λατρεία τους με θυσίες και έπιβλητικές γιορτές.

Ή Ίουλιανός, άποκαλύπτοντας τόν έαυτό του όπαδό τής παλιάς θρησκείας, έδειξε και μιá μεροληπτική ύποστήριξη ύπέρ αυτής με τó νά άποκλείει τους χριστιανούς άπό καίριες δημόσιες θέσεις και ιδίως με τó νά τούς άρνεΐται τó δικαίωμα νά διδάσκουν στους νέους τήν άρχαία λογοτεχνία πού βασίζεται στην πατροπαράδοτη πίστη. Οί χριστιανοί άνησύχησαν περισσότερο βλέποντας πώς ó αυτοκράτορας άποκαθιστά τους καταστραμμένους άρχαίους ναούς και άνακαινίζει τους βωμούς τών θεών. Αυτά τούς έκαναν νά φοβούνται θρησκευτικές έριδες και έπικείμενη έκδίκηση τών όπαδών τής παλιάς θρησκείας εις βάρος τών χριστιανών.

Γι' αυτό μεγάλη ήταν ή έκπληξη τών χριστιανών κατά τις τελευταίες μέρες τού Ίουνίου τού 363, όταν άνακοινώθηκε ó ξαφνικός θάνατος τού Ίουλιανού. Ή αυτοκράτορας ήταν νέος στην ήλικία και άποφασιστικός άνθρωπος. Κανένας δέν ήξερε πού νά άποδώσει τόν άπροσδόκητο και τόσο πρώιμο χαμό του.

12. Ήπίσημες άπόψεις για τó θάνατο τού Ίουλιανού

Ή ιστορικός τής έκκλησίας Ήρμείας Σωζομενός, ó όποιος εξετάζει διεξοδικά τά γεγονότα τής πρώτης έκατονταετίας μετά τά 324, όποτε ιδρύθηκε ή Κωνσταντινούπολη, άναφέρει τις άπόψεις τών έπισήμων για τó θάνατο τού Ίουλιανού (*Έκκλ. Ίστ.* VI, 1, 13-2, 9). Οί άπόψεις αυτές άκούγονταν συχνότερα τόν καιρό πού τó βιβλίό ειχε κάνει τήν εμφάνισή του, δηλαδή γύρω στά 450. Κατά τήν περιγραφή τού Περσικού πολέμου άπό τόν Σωζομενό, μοιραία ή έπίθεση κατά τού έφίππου Ίουλιανού έγινε άπό άλλον έφιππον άνδρα μέσα σέ μιá άνεμοθύελλα πού ειχε ξεσηκώσει πολλή σκόνη, ένώ ó ουρανός ήταν σκεπασμένος με μαύρα σύννεφα. Μερικοί άπό τούς παρόντες στη σύγκρουση έλεγαν πώς ó έφιππος άνδρας πού χτύπησε τόν αυτοκράτορα και άμέσως εξαφανίστηκε ήταν Πέρσης ή Σαρακηνός. Ήπήρχαν όμως και άλλοι πού ύποστήριζαν πώς ήταν στρατιώτης τού αυτοκράτορα, ίσως χριστιανός. Ή διάσημος ρήτορας άπό τήν Άντιόχεια τής Συρίας Λιβάνιος έπίμονα απέκλειε τήν έκδοχή πώς ήταν άλλοεθνής: άν ήταν Πέρσης, θα διεκδικούσε ó ίδιος τήν τιμή τού φόνου, μάλιστα άφού ó βασιλιάς τής Περσίας άναζητούσε τó φονέα για νά τού άπονεύει βραβείο (*έπί γέρας έκάλει τόν έπεκτονότα*). Ή Λιβάνιος ύποστήριζε με βεβαιότητα πώς ó φονέας ήταν χριστιανός.

13. Ή λαϊκή έκδοχή

Ή πολλός κόσμος τής έποχής δέν πίστευε πώς ήταν δυνατόν ένας κοινός μαχητής νά άψηφήσει τούς βαριά όπλισμένους φρουρούς τού αυτοκράτορα και νά έπιχειρήσει νά τόν σκοτώσει μπροστά στά μάτια τους. Γι'

αὐτὸ ἀπέδωσε τὸ φόνου σὲ κάποιον ἄγιο ἢ ἀγίους. Λεπτομερῶς ἀνέλυσε τὴν ἀποψη αὐτὴ ὁ Φαῦστος, ἄλλος ἱστορικὸς τοῦ Βυζαντίου, ὁ ὁποῖος εἶχε γράψει ἱστορία τῆς χριστιανικῆς Ἀρμενίας 80 ἢ 90 χρόνια μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἰουλιανοῦ. Τὸ βιβλίον ἦταν γραμμένον ἑλληνικὰ καὶ τὸ εἶχε χρησιμοποιήσει ὁ ἱστορικὸς Προκόπιος στὰ 550 γράφοντας γιὰ τοὺς τότε Περσικοὺς πολέμους. Σήμερα σώζεται μόνο μιὰ ἀρμενικὴ μετάφρασί του.

Ἡ λαϊκὴ ἀφήγηση, ὅπως τὴν εἶχε ἀκούσει ὁ Φαῦστος λίγες δεκαετίες μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἰουλιανοῦ, ἀναφερόταν σὲ κάποιον ἀσαφοῦς ὀνόματος αὐτοκράτορα, ὑποστηρικτὴ τῆς παλαιᾶς θρησκείας καὶ ἐχθρὸ τοῦ χριστιανισμοῦ. Ὁ αὐτοκράτορας αὐτὸς εἶχε στείλει ἐπειγόντως ἀνθρώπους του νὰ βροῦν ἕναν ἀναγνωρισμένης ἱκανότητος σοφὸ τῆς ἐποχῆς, ὁ ὁποῖος θὰ χρησιμοποιοῦνταν νὰ γράψει βιβλίον ὑπὲρ τῆς παλαιᾶς θρησκείας καὶ κατὰ τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἐκεῖνοι τὸν βρῆκαν σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ ἑλληνιστικὰ κέντρα τῆς ἐποχῆς (στὴν Ἀλεξάνδρεια ἢ στὴν Ἀντιόχεια) καὶ τὸν συνόδευσαν πρὸς τὸν αὐτοκράτορα. Στὸ δρόμο νύχτωσαν ἔξω ἀπὸ μιὰ μικρὴ πόλιν καὶ σταμάτησαν σὲ ἕνα ἐκκλησάκι τῆς Ἁγίας Θέκλας, χτισμένον ἐπάνω στὸν τάφο τῆς ἁγίας. Ἡ ἁγία Θέκλα, ὅπως ἀναφέρεται στὸ μαρτυρολόγιόν της, εἶχε γεννηθεῖ στὰ 32 μ.Χ. στὸ Ἰκόνιον τῆς Λυκαονίας. Εἶχε ἐνθουσιαστεῖ ἀπὸ τὸ κήρυγμα τοῦ ἀποστόλου Παύλου καὶ ἦταν ἀπὸ τὶς πρῶτες γυναῖκες ποὺ δέχτηκαν τὸ χριστιανισμὸ ὄχι μόνο στὴ Λυκαονία, ἀλλὰ καὶ στὶς ἀμέσως πρὸς Δυσμὰς περιοχὰς τῆς Ἰσαυρίας καὶ τῆς Πισιδίας καὶ ἔφτασε πρὸς Βορρᾶν ὡς μιὰν ἄλλη Ἀντιόχεια, ὁμώνυμη μὲ τὴ Συριακὴ, ὀνομαζόμενη στὶς *Πράξεις* τῶν Ἀποστόλων (κεφ. XIII, 14) «Ἀντιόχεια τῆς Πισιδίας». Πέθανε καὶ θάφτηκε στὴ νοτιότερη πόλιν τῆς περιοχῆς, τὴ Σελεύκεια τῆς Κιλικίας.

Γιὰ νὰ ἐπανέλθομε στὴν ἱστορία τοῦ σοφοῦ, ὅταν νύχτωσε, ζήτησε νὰ διακοπεῖ ἡ πορεία καὶ νὰ διανυχτερεύσει ὁ ἴδιος στὸ ἐκκλησάκι τῆς Ἁγίας Θέκλας. Οἱ ἄνθρωποι ποὺ τὸν συνόδευσαν βρῆκαν καταλύματα στὴν κοντινὴ πόλιν. Ὁ σοφός, μετὰ τὸ πρόχειρο φαγητό του, ἄπλωσε μέσα στὸ ἐκκλησάκι ἕνα στρώμα ποὺ εἶχε μὲ τὶς ἀποσκευές του στὸ ἄλογο, κλείδωσε τὴν πόρτα τῆς ἐκκλησίας καὶ ξάπλωσε νὰ κοιμηθεῖ. Προτοῦ τὸν πάρει ὁ ὕπνος, ἄκουσε ἔξω θόρυβο καὶ ἐκπληκτος εἶδε νὰ ἀνοίγει μόνη τῆς ἡ πόρτα τῆς ἐκκλησίας καὶ νὰ μπαίνει ἡ ἁγία Θέκλα ποὺ ἀστραφτε μέσα σὲ οὐράνιον φῶς, ἀκολουθούμενη ἀπὸ ἄλλους ἀγίους καὶ μάρτυρες καὶ ἀπὸ προφῆτες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Αὐτοὶ ἀλληλοχαιρετήθηκαν καὶ ἔπειτα κάθισαν στὰ κατάλληλα διευθετημένα καθίσματα τῆς ἐκκλησίας καὶ ἡ ἁγία Θέκλα μίλησε πρώτη καὶ τοὺς προσφώνησε ὡς «φίλους καὶ ἐργάτες τοῦ Χριστοῦ» καὶ τοὺς εὐχαρίστησε γιὰ τὴν προθυμία νὰ μετασχουν στὴ συγκέντρωση. Ἄρχισαν ἔπειτα νὰ μιλοῦν οἱ συγκεντρωμένοι, οἱ ὁποῖοι ἀναφέρθηκαν πρῶτα στοὺς ἀγίους τοῦ Κυρίου ποὺ δὲν ἔφυγαν ἀκόμη ἀπὸ τὸν κόσμον» καὶ ζοῦν σὲ διωγμὸ, ἄλλοι στὴ φυλακὴ καὶ ἄλλοι σὲ ἐξορία. Σκοπὸς τῆς ἐπίγειου συνάντησής τους ἦταν νὰ ἐκδικηθοῦν γιὰ ὅσα ὑποφέρουν οἱ πιστοὶ τοῦ Κυρίου: πολλὰ χωράφια μένουν ἀκαλλιέργητα καὶ πολλοὶ ἀμπελῶνες ἔχουν καταστήσει χέρσοι τόποι. Πρέπει νὰ θέσουν τέρμα στὸ ὀλέθριον ἔργο τοῦ αὐτοκράτορα γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ ἐπανέλθουν στὰ ἔργα τους οἱ καταπιεζόμενοι ἐργάτες τοῦ Χριστοῦ.

Οί συγκεντρωμένοι έπρεπε νά διαλέξουν δύο άπό τούς παρευρισκόμενους, στους όποιους ή σύνοδος τών άγίων νά δώσει έντολή νά θέσουν τέρμα στη ζωή του κακοποιού αυτοκράτορα. Τούς δύο αυτούς άγίους ή σύνοδος δέν άργησε νά τούς βρεϊ. Προθυμοποιήθηκαν μόνοι τους και σηκώθηκαν όρθιοι στη μέση τών συγκεντρωμένων. Ένας άνάφερε τά όνόματά τους και τή ρητή έντολή που τούς έδινε ή σύνοδος. Πριν φύγουν για τήν έκτέλεση τής έντολής τούς είπε νά επανέλθουν αύριο τήν ίδια ώρα και στόν ίδιο χώρο για νά αναφέρουν στην ίδια σύνοδο τó άποτέλεσμα τών ενεργειών τους. Έφυγαν έπειτα άπό τήν εκκλησία πρώτα οί δύο άγιοι που πήραν τήν έντολή και έπειτα όλοι οί συγκεντρωθέντες.

Ό σοφός παρακολούθησε τή συγκέντρωση χωρίς κανένας άπό τούς άγίους νά δώσει σημασία στην παρουσία του. Θαύμασε για όσα είδε και άκουσε και έμεινε άπνους ώς τó πρωϊ, όποτε ήρθαν οί άνθρωποι του βασιλιά και του ζήτησαν νά συνεχίσουν τήν πορεία. Έκείνος, επιθυμώντας νά δει τή συνέχεια του όράματος, προσποιήθηκε πώς ήταν άρρωστος και έξακολούθησε νά κάνει τόν άρρωστο ή τόν λιπόθυμο ώς τó βράδυ, όποτε οί άνθρωποι του βασιλιά πήγαν πάλι για ύπνο στην πόλη, ενώ μέσα στην εκκλησία έμεινε μόνος εκείνος για νά κοιμηθεϊ. Κλείδωσε πάλι τήν πόρτα, αλλά όταν ήρθε ή ώρα, ή πόρτα αυτόματα άνοιξε, μπήκαν οί άγιοι, ξανάβαλαν γύρω τά καθίσματα, όπως τήν προηγούμενη νύχτα, και περίμεναν τούς δύο στρατιωτικούς άγίους. Μόλις εκείνοι μπήκαν στην εκκλησία, έσπευσαν νά τούς ρωτήσουν τί έκαναν με τó έργο που ή σύνοδος τούς ανέθεσε. Έκείνοι άπάντησαν σταθερά και με λίγα λόγια: φεύγοντας άπό τή σύνοδο άναζήτησαν άμέσως «τόν έχθρο τής άλήθειας και τής πίστης», τόν ξετέλεσαν και επανήλθαν στη σύνοδο στην προκαθορισμένη ώρα. Η όμήγυρη σηκώθηκε τότε, εϋλόγησε τόν Κύριο, και καθένας πήγε στη δουλειά του, αφήνοντας πάλι στην εκκλησία τόν σοφό, χωρίς κανένας νά τόν προσέξει.

Οί νεότεροι έρευνητές αναφέρονται συχνά στη λαϊκή αυτή παράδοση. Ό αυτοκράτορας που έχει τó όνομα Valens στην έδω παραλλαγή ήταν άσφαλώς ό Ίουλιανός και όχι ό όμώνυμος βασιλιάς του Βυζαντίου. Ό σοφός που έπρόκειτο νά οδηγηθεϊ στόν αυτοκράτορα ήταν ό φίλος του Ίουλιανού Λιβάνιος έγκαταστημένος στην Αντιόχεια τής Συρίας. Ήταν όπαδός τής παλιάς θρησκείας, αλλά χωρίς φανατισμό. Οί δύο στρατιωτικοί άγιοι είναι ό Σέργιος και ό Θεόδωρος (άλλοι τούς ταυτίζουν με άλλους άπό εκείνους που άγίασαν ή μαρτύρησαν στους τρεις πρώτους μ.Χ. αιώνες). Ός εκκλησάκι τής Άγίας Θέκλας μερικοί θεωρούν ένα τής Αντιόχειας τής Συρίας, είναι όμως πιθανότερο πώς ήταν τó όμοιο τής Σελεύκειας που βρισκόταν κοντά στους τόπους, όπου έζησε και άγίασε ή πρωτομάρτυς Θέκλα (βλ. τó κείμενο τής παράδοσης περιληπτικά και υπομνηματισμό στη μελέτη του Ν.Η. Baynes, *The Death of Julian the Apos-tate in a Christian Legend*, *Journal of Roman Studies* 27, 1937, 22-29).

Η ίδια παράδοση είναι γνωστή και στόν παραπάνω μνημονευθέντα ιστορικό τής εκκλησίας Έρμεία Σωζομένο, χωρίς όμως κανένα άπό τά όνόματα που χρησιμοποίησε ή άποδιδόμενη στόν Φαύστο παράδοση. Ό Σωζομένος παρουσιάζει άπλώς έναν «οϊκείον» του Ίουλιανού που έσπευδε νά συναντήσει τόν αυτοκράτορα όχι στην Κωνσταντινούπολη, αλλά στην

Περσία, όπου είχε εισβάλει με στρατό. Κατά την αφήγηση του Σωζομενοῦ ὁ «οἰκείος» αὐτὸς τοῦ Ἰουλιανοῦ, μὴ βρίσκοντας κατάλυμα στὴν πόλη, ἀναγκάστηκε νὰ διανυχτερεύσει σὲ κάποιο ξωκκλήσι. Τὴ νύχτα εἶδε σὲ ὄραμα ἢ στὸ ὄνειρό του πὼς συγκεντρώθηκαν στὸ ἐκκλησάκι πολλοὶ ἅγιοι, μάρτυρες, ἀπόστολοι καὶ προφῆτες, οἱ ὁποῖοι ἐξέφρασαν τὴ θλίψη τους γιὰ τὶς αὐθαιρεσίες τοῦ ἄρχοντα εἰς βάρος τῆς ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ καὶ διερωτήθηκαν τί ἔπρεπε νὰ κάνουν. Λύση δὲν ἔβρισκαν, καὶ τότε σηκώθηκαν δύο ἀπὸ τοὺς ἁγίους καὶ παρακίνησαν τὴ σύνοδο νὰ μὴ χάνει τὸ θάρρος της. Ἐφυγαν ἀπὸ τὴν ἐκκλησία, ἀφοῦ βεβαίωσαν τοὺς παρευρισκόμενους πὼς σπεύδουν γιὰ νὰ καθαιρέσουν τῆς ἀρχῆς τὸν Ἰουλιανό. Ὁ ἄνθρωπος ποῦ εἶδε καὶ ἄκουσε αὐτὰ δὲν συνέχισε τὴν πορεία πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, ἀλλὰ περίμενε ἐκεῖ γιὰ νὰ δεῖ *πῆ ἄρα τὸ τέλος ἐκβήσεται τῆς τοιαύτης ὄψεως*. Ἀργότερα, προσπαθώντας πάλι νὰ κοιμηθεῖ στὴν ἐκκλησία, εἶδε τὴν ἴδια συγκέντρωση τῶν ἁγίων, εἶδε ὅμως καὶ τοὺς δύο ποῦ εἶχαν ξεκινήσει κατὰ τοῦ Ἰουλιανοῦ νὰ ἐπιστρέφουν καὶ νὰ πληροφοροῦν τὴ σύνοδο πὼς εἶχαν σκοτώσει τὸν αὐτοκράτορα (*Ἐκκλ. Ἰστ. VI, 2, 3-5*). Ὁ Σωζομενὸς προσθέτει πὼς τὴν ἴδια νύχτα ὁ Δίδυμος, ὁ ἐκκλησιαστικὸς φιλόσοφος ποῦ βρισκόταν στὴν Ἀλεξάνδρεια, εἶδε σὲ ὄραμα ἵππεῖς νὰ διασχίζουν τὸν ἀέρα ἐπάνω σὲ λευκὰ ἄλογα καὶ νὰ λένε: *ἀγγείλατε Διδύμω σήμερον περὶ τήνδε τὴν ὥραν Ἰουλιανὸν ἀνηρῆσθαι καὶ Ἀθανασίω τῷ ἐπισκόπῳ τοῦτο μηνυσάτω* (VI, 2, 6-8).

N.Δ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΟΥ ΣΑΛΛΟΥΣΤΙΟΥ

Στὰ νεώτερα χρόνια ἡ πρώτη ἀξιόλογη ἔκδοση τοῦ Σαλλοῦστιου ἔγινε ἀπὸ τὸν Fr. Guil. Aug. Mullachius (F.W. Mullach) στὸν 3ο τόμο τῶν *Fragmenta Philosophorum Graecorum*, 1881, σελ. 30-50, μὲ τὸν τίτλο *Σαλλουστίου φιλοσόφου περὶ θεῶν καὶ κόσμου*. Ὁ Mullach διατηρεῖ τὰ 21 κεφάλαια μὲ τὸν ἰδιαίτερο τίτλο καθενὸς καὶ παραθέτει ἀρκετὰ σχόλια ἀπὸ τοὺς νεοπλατωνικοὺς φιλοσόφους τῶν τριῶν πρώτων αἰώνων, ποῦ φωτίζουν τὸ περιεχόμενο καθενὸς κεφαλαίου. Στὸ κάτω μέρος κάθε σελίδας παραθέτει καὶ λατινικὴ μετάφραση κάθε κεφαλαίου.

Στὰ ἀγγλικά ἡ ἀξιολογότερη ἔκδοση εἶναι τοῦ A.D. Nock, *Sallustius Concerning the Gods and the Universe* (Cambridge 1926), μὲ ἀξιόλογη εἰσαγωγή καὶ σχόλια.

Πιο πρόσφατη εἶναι μιὰ γαλλικὴ ἔκδοση, στὴ σειρά τῶν Belles Lettres (Budé), ποῦ τυπώθηκε στὸ Παρίσι στὰ 1960 μὲ τὸ τίτλο *Saloustios. Des dieux et du monde*. Ἡ ἐπεξεργασία τοῦ ἀρχαίου κειμένου, ἡ γαλλικὴ μετάφραση καὶ ὀλίγα σχόλια ἔγιναν ἀπὸ τὸν G. Rochefort (καθηγητὴ στὸ Lycée Honoré de Balzac), ὁ ὁποῖος ἔγραψε καὶ τὴν ἐκτενὴ εἰσαγωγή (σελ. IX-L) γιὰ τὴν ταυτότητα τοῦ Σαλλοῦστιου, τὴ χρονολογία τοῦ σωζόμενου ἔργου του καὶ τὴ χειρόγραφη παράδοσή του.

N.Δ.Π.

Η ΑΛΕΠΟΥ ΗΤΑΝ ΑΡΧΑΙΟΚΑΠΗΛΟΣ (ΤΟ ΣΠΗΛΑΙΟ ΤΟΥ ΠΑΝΟΣ ΣΤΟΝ ΜΑΡΑΘΩΝΑ)

Στὸ προηγούμενο τεύχος (σελ. 36) ἔγινε λόγος γιὰ «τὴν ἀλεπού πού βρῆκε τὸ σπήλαιο τοῦ Μαραθῶνος». Πρόκειται γιὰ ἀνακρίβεια πού κυκλοφοροῦσε σκόπιμα πρὶν ἀπὸ λίγες δεκαετίες. Γνώρισα τὸν Ἰωάννη Κ. Παπαδημητρίου ὡς φοιτητῆς, νωρὶς τὸ καλοκαίρι τοῦ 1956 στὴν ἀνασκαφὴ τῆς Ἀγίας Τριάδας, στὸν Πειραιά. Ἀπὸ τὶς ἀρχῆς τοῦ 1957 τὸν συντρόφευα, κάθε Σάββατο, σὲ περιοδεῖες καὶ ἀπὸ αὐτὸν ἄκουσα γιὰ πρώτη φορὰ τὰ προβλήματα τῆς τοπογραφίας τῆς Ἀττικῆς. Ἡ εὕρεση τῆς σπηλιάς τοῦ Πανὸς στὸν Μαραθῶνα τὸν ἀπασχολοῦσε καὶ φρόντιζε νὰ συλλέγει κάθε χρήσιμη πληροφορία. Στὸν Μαραθῶνα πήγαινε συχνά, εἶχε μάλιστα πολλὰς γνωριμίες ἀνάμεσα στοὺς χωρικοὺς τῶν ὁποίων δεχόταν εὐχάριστα τὴ φιλοξενία. Ἐκεῖ τὸν ἄκουσα νὰ λέει χαριτολογώντας στοὺς δύσπιστους χωρικοὺς ὅτι «ἐμεῖς εἴμαστε ἀπὸ τοὺς καλοὺς Ἐφόρους, ἀπὸ αὐτοὺς πού δίνουν λεφτά» (πρβ. τὴν παρανόηση τοῦ μυλωθοῦ σὲ σχέση μὲ τὸν Ἀντώνιο Κεραμόπουλλο, *ΕΔΑΕ* 13, 1990, 131-133).

Στὴν πρώτη σελίδα τοῦ ἡμερολογίου τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ σπηλαίου τοῦ Πανὸς στὸν Μαραθῶνα, ὁ Παπαδημητρίου ἐκθέτει σύντομα καὶ πλήρως τὴν ἱστορία τῆς εὕρεσής του.

«Τὴν Τρίτην 11ην τοῦ μηνὸς Μαρτίου ἦλθον μετὰ τοῦ Ἰωάννου Καραμήτρου καὶ τοῦ υἱοῦ του εἰς Οἰνόην· προσέλαβον καὶ τὸν κ. Καραβασίλην, παλαιὸν ἐπιστάτην τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Σωτηριάδου.

Ἡ ἱστορία τῆς ἀνευρέσεως τοῦ σπηλαίου ἔχει ὡς ἐξῆς: Πρὸ 15 ἡμερῶν ὁ κ. Καραβασίλης τηλεφωνικῶς μὲ εἰδοποίησεν ὅτι εἶναι ἀνάγκη νὰ ἔλθω εἰς Μαραθῶνα διότι πιστεύει ὅτι ἀπεκαλύφθη τὸ ἀπὸ μακροῦ ἀναζητούμενον παρ' ἐμοῦ σπήλαιον τοῦ Πανός. Τοῦτο ἐπληροφορήθη ἀπὸ τὸν παλαιόν, ὡς μοῦ εἶπεν, ἀρχαιοκάπηλον Μιλτιάδην Γκίκαν. Πράγματι ἀπέστειλα τὸν φύλακα Τριαλωνάκην ὅστις ἐπιστρέψας μοῦ ἀνεκοίνωσεν ὅτι μεταβὰς μετὰ τοῦ κ. Καραβασίλη εἰσῆλθεν ἐντὸς τοῦ σπηλαίου καὶ ἡ περιγραφή αὐτοῦ ὑπῆρξεν ὅτι πρόκειται πράγματι περὶ ἑνὸς μοναδικοῦ μνημείου. Ἐφερεν δὲ μαζί του καὶ ὄστρακα διαφόρων ἐποχῶν καὶ ἑνὸς πῆλινον εἰδώλιον. Ἀμέσως τὴν ἐπομένην μετέβην μετὰ τοῦ κ. Σαββίδη καὶ εἰσῆλθον μετὰ δυσκολίας καὶ συρόμενος ἐντὸς τοῦ σπηλαίου. Ἡ ἐντύπωσις δὲ πράγματι ὑπῆρξεν καταπληκτικὴ. Διότι μετὰ τὴν στενὴν ἐκ τῶν ἐπιχώ-

σεων εισοδον τὸ σπήλαιον ἀνοίγεται εἰς ἀλλεπαλλήλους αἰθούσας, πλήρεις σταλακτιτῶν μὲ τὴν ὄροφὴν ἐκ λευκοῦ ἢ ὑποπρασίνου μαρμάρου. Ἄλλὰ τὸ σπουδαιότερον ὄλων εἶναι ὅτι τὸ σπήλαιον χρησιμεῖον ὡς καταφύγιον ἀσβῶν καὶ ἀλωπεκῶν εἶχεν καὶ μερικῶς ἐρευνηθῆ ὑπὸ ἀρχαιοκαπήλων, πιθανώτατα δὲ αὐτοῦ τούτου τοῦ καταδώσαντος εἰς ἐμὲ τὴν ὑπαρξιν Μ. Γκίκα. Διότι ἐντὸς αὐτοῦ εὐρέθη πτύον σημαῖνον μερικὴν τουλάχιστον ἔρευναν, ἣτις ἄλλωστε καὶ ἄλλως ἦτο καταφανὴς ἐκ τῶν ἐδῶ καὶ ἐκεῖ σκαφῶν ἐκτὸς βεβαίως τῶν ὑπὸ τῶν ζῶων διανοιγέντων λάκκων καὶ ὀπῶν. Καθ' ὅλην δὲ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ δαπέδου ὑπάρχουν ὄστρακα ἐξ ἀλλοίων ποικίλων ἐποχῶν ἀρχομένων ἀπὸ τῆς Νεολιθικῆς περιόδου μέχρι τῆς Ρωμαϊκῆς».

Ἄλεπουδες καὶ ἀσβοὶ ὑπῆρχαν πάντοτε στὸν Μαραθῶνα, ἡ σπηλιὰ ὅμως βρέθηκε ἐπειδὴ ἐνδιαφέρθηκε ἐπίμονα ὁ Παπαδημητρίου. Ἄν δὲν ἦταν τότε αὐτὸς Ἐφορος Ἀττικῆς θὰ ξεχνιόταν ἡ ἀνακάλυψη, καθὼς ὁ Γκίκας καὶ ὁ Καραβασίλης δὲν θὰ εἶχαν σὲ ποιὸν νὰ ἀνακοινώσουν τὸ εὔρημα. Γνωρίζοντας ὁ Καραβασίλης τὶς προσπάθειες καὶ τὴν ἐπιθυμία τοῦ Παπαδημητρίου γιὰ τὴν εὔρεση τῆς σπηλιᾶς φρόντισε νὰ βρῆσκειται σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς κατάλληλους ἀνθρώπους, ἐν προκειμένῳ τοὺς ἀρχαιοκαπήλους.

Ἡ ἐπιμονὴ πάλι τοῦ Παπαδημητρίου ἦταν ἡ αἰτία τῆς εὔρεσης καὶ ἀνασκαφῆς τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμιδος στὴ Βραυρώννα. Ἡ ἐργασία αὐτὴ ἀπαίτησε κόπο πολλῶν χρόνων καὶ προσωπικὴ προσπάθεια πού ἔφθειρε τὴν υἰεΐα του, καθὼς βαρυνόταν παράλληλα μὲ τὰ καθήκοντα τοῦ Γενικοῦ Διευθυντοῦ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας.

Ἀξίζει ὅμως νὰ περιγραφεῖ σύντομα ἡ ἀρχαία ἱστορία τοῦ σπηλαιοῦ τοῦ Πανὸς στὸν Μαραθῶνα, ἐνὸς ἀπὸ τὰ πολλὰ στὴν Ἀττικὴ ἀλλὰ στὸ ὅποιο ἡ λατρεία τοῦ θεοῦ αὐτοῦ εἶναι παλαιότατη. Ἄλλες σπηλιὲς ἀφιερωμένες στὸν Πάνα ἦταν τῆς Πεντέλης, τῆς Βάρης, τῆς Πάρνηθος. Στὸ ἄστυ οἱ Ἀθηναῖοι ἀσκοῦσαν τὴ λατρεία τοῦ Πανὸς σὲ σπήλαιο κάτω ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη, στὸ ΒΔ ἄκρο τῆς.

Οἱ Ἀθηναῖοι τίμησαν τὸν Ἀρκάδα θεὸ Πάνα γιὰ τὴ βοήθειά του στὴ μάχη τοῦ Μαραθῶνος, σύμφωνα μὲ τὴν ὑπόσχεση πού εἶχε δώσει στὸν ἡμεροδρόμο Φιλιππίδη κατὰ τὴ διήγηση τοῦ Ἡροδότου (VI, 105): *δὲν τὸν φροντίζουν καθόλου ἐνῶ αὐτὸς εἶναι εὐνοϊκὸς πρὸς τοὺς Ἀθηναίους καὶ πολλές φορές τοὺς φάνηκε χρήσιμος, ὅπως θὰ εἶναι καὶ στὸ μέλλον.*

Γιὰ τὴ βοήθεια τοῦ θεοῦ στὴ μάχη οἱ κάτοικοι τῆς Τετραπόλεως καθιέρωσαν τὴ λατρεία του σὲ μιὰ σπηλιά, στὴν περιοχὴ τῆς Οἰνόης. Ὁ περιηγητὴς Πausanias τὴν περιγράφει μὲ πολλὴ συντομία (1, 32, 6): *Λίγο πιὸ πέρα ἀπὸ τὴν πεδιάδα ὑπάρχει τὸ*

βουνό του Πανός και μια σπηλιά που αξίζει να τη δει κανείς· έχει είσοδο στενή και στο έσωτερικό της υπάρχουν δωμάτια και λουτρό και αυτό που λέγουν εδώ το κοπάδι των κατσικιών του Πάνα, λιθάρια που κατά το πλείστον μοιάζουν με κατσίκια.

Ἡ σπηλιά, γνωστή ἤδη ἀπὸ τὸν 19ο αἰ., βρέθηκε ξανὰ τὸ 1958· κεῖται σὲ ἀπόσταση τριῶν χιλιομέτρων περίπου δυτικὰ τοῦ σημερινοῦ Μαραθῶνα, στὴν πλαγιά τῆς ἀκρόπολης τῆς Οἰνόςης καὶ στὴ νότια πλευρὰ τῆς Χαράδρας, τοῦ ποταμοῦ ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ τὶς βόρειες κλιτύες τῆς Πεντέλης, τὸν σημερινὸ Κοκκινόβραχο, καὶ ξεχύνεται στὸν κόλπο τοῦ Μαραθῶνος.

Ἡ σπηλιά ἐρευνήθηκε πρόχειρα ἀπὸ τὸν Παπαδημητρίου. Ἐχει δύο εἰσόδους καὶ ἡ ἀνατολικὴ εἶναι ἡ κύρια. Ἐξω ἀπὸ αὐτὴν ὁ χώρος εἶναι ἐπίπεδος καὶ στὸν βράχο υπάρχουν κοιλότητες γιὰ ἀναθήματα. Στὴν εἴσοδο αὐτὴ βρέθηκε καὶ στήλη μὲ χαραγμένο ἱερὸ νόμο γιὰ τὸν ὁποῖο θὰ γίνῃ λόγος παρακάτω. Ἡ σπηλιά χωρίζεται ἀπὸ τοὺς σταλακτίτες καὶ τοὺς σταλαγμίτες σὲ αἶθουσες, τοὺς οἴκους τοῦ Πausanias, στοὺς βράχους τῶν τοιχωμάτων μικρὲς κοιλότητες γεμάτες νερὸ εἶναι τὰ λουτρά καὶ οἱ σταλακτίτες ποὺ κρέμονται δίνουν τὴν ἐντύπωση πυκνοῦ κοπαδιοῦ ἀπὸ κατσίκια καὶ τράγους, *πέτραι τὰ πολλὰ αἰξίν εἰκασμένοι.*

Πανάρχαιη ὑπῆρξε ἡ χρῆση τοῦ σπηλαίου. Βρέθηκε σ' αὐτὸ κεραμεικὴ τῆς Νεολιθικῆς περιόδου καὶ σκελετοὶ ἀπὸ ταφῆς τῆς ἴδιας ἐποχῆς, πήλινη ψῆφος σφενδόνης, λίθινες ἀξίνες καὶ θαυμάσια ἀκέραια ἀγγεῖα μὲ ἐγχρωμὴ ἢ ἐμπέστη διακόσμηση. Σὲ ἓνα ἀγγεῖο μάλιστα βρέθηκε περιδέραιο ἀπὸ ἑκατοντάδες χάντρες ἀπὸ κυανὴ ὑαλόμαζα, χρωματιστὲς πέτρες καὶ ὄρεῖα κρύσταλλο, δύο λίθινες ἀξίνες καὶ πέντε μικρὰ θαλασσινὰ ὄστρακα ποὺ χρησιμοποιοῦνται ἀκόμη καὶ σήμερα ὡς φυλακτὸ τῶν μικρῶν παιδιῶν.

Τὰ προϊστορικὰ εὐρήματα τοῦ σπηλαίου φθάνουν μέχρι καὶ τῶν τελευταίων μυκηναϊκῶν χρόνων. Κατὰ τὶς παρατηρήσεις τοῦ Παπαδημητρίου περιορίζονται στὶς αἶθουσες ποὺ βρίσκονται εὐθὺς μετὰ τὶς εἰσόδους. Φαίνεται ὅμως πὺς μετὰ τοὺς ΥΕ ΙΙΙ χρόνους ἡ σπηλιά ἐγκαταλείφθηκε καὶ ἀρχίζει νὰ χρησιμοποιεῖται μόλις μετὰ τὴ μάχη τοῦ Μαραθῶνος. Τῆς ἱστορικῆς περιόδου τὰ λείψανα λατρείας τοῦ Πανός πλέον εἶναι πολλὰ καὶ συνεχῆ: πήλινα εἰδῶλια ποὺ εἰκονίζουν τὸν Πάνα, θεὸς καὶ Νύμφες, λύχνοι ἀπαραίτητοι στὸ σκοτάδι τῆς σπηλιάς, χρυσὰ κοσμήματα, ἀττικὴ ἐρυθρόμορφη κεραμεικὴ.

Ἡ λατρεία στὸ σπήλαιο τοῦ Πανός καὶ τῶν Νυμφῶν εἶχε ἐπίσημο καὶ συστηματικὸ χαρακτῆρα, ὅπως προκύπτει ἀπὸ μικρὴ στήλη ποὺ βρέθηκε στὴν ἀνατολικὴ εἴσοδο. Ἡ ἴδια ἡ στήλη ἦταν ἀνάθημα στὶς θεότητες τῆς σπηλιάς ἐφήβων τοῦ 61/60 π.Χ., ὅπως

μαθαίνουμε από τὸ κείμενό της: Ἀγαθῇ τύχῃ· ἐπὶ Θεοφίμου ἀρχοντος· Πυθαγόρας καὶ Σωσικράτης καὶ Δύσανδρος οἱ συνέφηβοι Πανὶ καὶ Νύμφαις ἀνέθηκαν. < α > ἀπαγορεύει ὁ θεὸς μὴ [εἰσφέρειν χρωμάτων] [μ]ηδὲ βαπτὸν μηδὲ [-]. Πιθανῶς κάτω ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς στήλης νὰ ὑπῆρχε ἀνάγλυφη παράσταση τοῦ Πανὸς καὶ τῶν Νυμφῶν. Ἐδῶ οἱ ἔφηβοι, νέοι ἡλικίας 18-19 χρόνων, ἐπισημοποιοῦν μιὰν ἀπαγόρευση ποὺ οἱ πιστοὶ προσκυνητὲς δὲν τηροῦσαν μὲ μεγάλη προσοχὴ καὶ πρόσφεραν ἀδιάκριτα στὸν θεὸ ἱματισμὸ ποὺ δὲν ἦταν τῆς ἀρεσκείας του, δηλαδὴ μὲ χρώματα ἢ βαμμένον. Ἐπρεπε ὁ πιστὸς νὰ προσφέρει λευκὸ ἱματισμὸ, κάτι ποὺ συναντοῦμε καὶ σὲ ἄλλα ἱερά.

*

Στήλη μὲ ἱερὸ νόμο ἀπὸ τὸ σπήλαιο τοῦ Πανὸς τοῦ Μαραθῶνος.

Χάρη σ' αὐτὴν ταυτίστηκε ἡ σπηλιὰ μὲ βεβαιότητα μὲ τὴν περιγραφόμενη ἀπὸ τὸν Πausanias.

ΤΑ ΜΕΣΑ Θ' ΑΛΛΑΞΟΥΝ ΟΝΟΜΑ;

Ένας παλαιός καθηγητής στο Πανεπιστήμιο, ο Αντώνιος Χατζής, συχνά επαναλάμβανε την κοινότητα διαπίστωση: «τὰ ὀνόματα διδάσκουν ἱστορίαν». Στὰ μαθήματα πρὸς τοὺς πρωτοετείς μάλιστα ἐτυμολογοῦσε, χάριν διδασκαλίας, τὰ πλέον ἐνδιαφέροντα, ἀπὸ γλωσσική ἄποψη, ἐπώνυμα τῶν φοιτητῶν.

Γιὰ τοὺς ἱστορικούς, τοὺς γλωσσολόγους, τοὺς ἐθνολόγους, τοὺς λαογράφους, τὰ ὀνόματα, καὶ κυρίως τὰ τοπωνύμια, ἀποτελοῦν πολὺτιμα στοιχεῖα μελέτης. Ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες γιὰ πολλοὺς λόγους ἔχουμε ἀλλάξει πολλὰ τοπωνύμια ἐπαναφέροντας τὰ ἀρχαῖα, μεταφράζοντας τὰ τουρκικὰ ἢ τὰ ἀρβανίτικα ἢ ἐκεῖνα ποὺ ἦταν κακόχη.

Ἡ ἐπιβίωση ἑνὸς ἀρχαίου τοπωνυμίου δίκαια θεωρεῖται ἀπόδειξη ἀδιάσπαστης συνέχειας τῆς ζωῆς στὸν τόπο. Τὰ παραδείγματα εἶναι πολλὰ, θὰ ἀρκεστῶ σὲ δύο ἀπὸ τὴν Ἀττική. Τὸ τοπωνύμιο *Νοινός* στὸν Μαραθῶνα εἶναι ἀτόφιο τὸ ὄνομα τῆς *Οἰνός*, τοῦ ἀρχαίου δήμου τῆς Τετραπόλεως. Τὰ *Λαμπρικὰ* στὰ Μεσόγεια κατέχουν τὴ θέση τοῦ ἀρχαίου δήμου τῶν *Λαμπρῶν*.

Ἐφ' ὅσον λοιπὸν εἴμαστε ὑπερήφανοι γιὰ τὴν καταγωγή μας ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους πρέπει νὰ διατηροῦμε τὰ σωζόμενα ἀρχαῖα τοπωνύμια· ἀποδεικνύουν τὴν ἀδιάσπαστη συνέχεια τῆς ἱστορίας μας στὸν τόπο μας. Πολλὲς φορές ὅμως δημιουργοῦνται παρεξηγήσεις οἱ ὁποῖες καὶ ἐπιστημονικὰ εἶναι ἀστήρικτες καὶ ἀντίθετες πρὸς τὴν πολιτική μας τῆς διατήρησης τῶν ἀρχαίων τοπωνυμίων.

Ὅπως πληροφοροῦμαι ἀπὸ τὴν ἐφημερίδα τῆς Μυτιλήνης «Αἰολικὰ Νέα» (Πέμπτη, 18 Μαρτίου 1993) ποὺ μοῦ ἔστειλε ὁ παλαιὸς φίλος τῶν ἀρχαιολόγων, δημοσιογράφος Μίλτης Παρασκευαΐδης, τὸ «Συμβούλιο Τοπωνυμίων τῆς Διευθύνσεως Ὁργανώσεως καὶ Λειτουργίας ΟΤΑ» τοῦ Ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν, στὸ ὁποῖο μετέχουν δύο καθηγητὲς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν καὶ ἓνα τακτικὸ μέλος τοῦ Κεντρικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου, ὁ Δήμαρχος τοῦ Μαραθῶνος, στὶς 4 Φεβρουαρίου 1993 «γνωμοδότησε κατὰ τῆς ὀνομασίας τῶν ἀνωτύμων συνοικισμῶν στὶς περιφέρειες τῶν πρὸ κάτω ΟΤΑ: 1. Κοινότητα Ἀγίας Παρασκευῆς... Συνοικισμὸς Ἐμέσα», γιὰτὶ δὲν εἶναι δηλωτικὸ συγκεκριμένης θέσης.

Πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια, τὸ 1967, εἶχα τὴν τύχη νὰ κάμω ἀνασκαφὴ στὰ Μέσα, στὰ ἐρείπια τοῦ ἐκεῖ ναοῦ ποὺ εἶχε ἀποκαλύψει πρῶτος ὁ Robert Koldewey (*ΠΑΕ* 1967, 96-102). Μοῦ προκάλεσε λοιπὸν ἐκπληξὴ ἢ γνωμοδότηση τοῦ Συμβουλίου Τοπωνυμίων, ἀντίθετη πρὸς τὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια καὶ ἐπικίνδυνη. Τὸ τοπωνύμιο διατηρήθηκε παρὰ τὴ γενουατικὴ καὶ τὴν τουρκικὴ κατοχὴ τοῦ νησιοῦ καὶ ἔπρεπε νὰ φθάσουμε στὸ 1993 γιὰ νὰ ἐξαλειφθεῖ μὲ κρατικὴ ἀπόφαση.

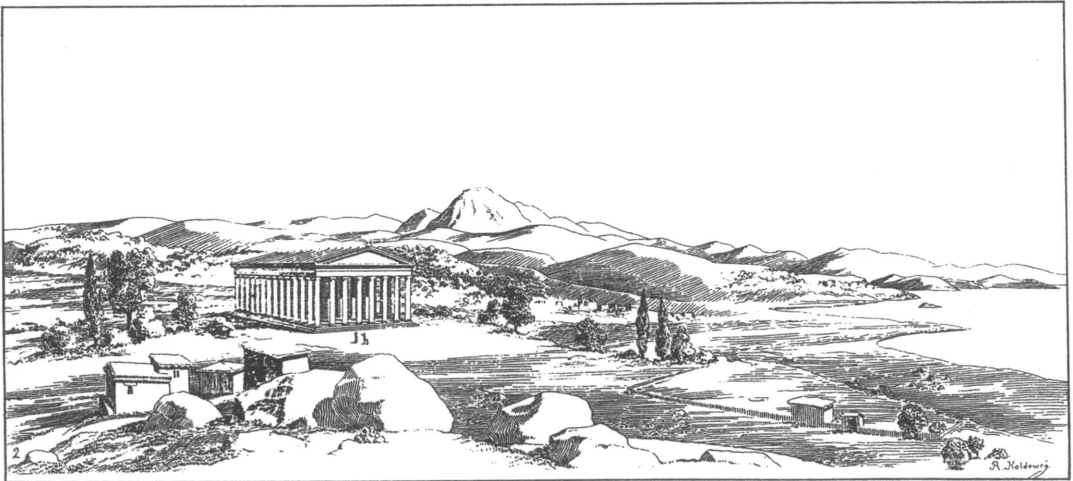
Ὁ καθηγητὴς Louis Robert, ἐπίτιμος Ἀντιπρόεδρος τοῦ Συμβουλίου (1904-1985), «ἓνας μεγάλος σοφός, ὁ μεγαλύτερος πιθανῶς τὸν

ὁποῖο εἶχε ποτὲ ἡ Γαλλία στὸν χῶρο τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος» κατὰ τὰ δίκαια λόγια τοῦ μαθητῆ του καὶ ἐπιτίμου Συμβούλου μας Jean Pouilloux, δημοσίευσε πρὸ ἀρκετῶν ἐτῶν (*Revue des Etudes Anciennes* 1960, 276-361), μία περισπούδαστη ἐπιγραφικὴ μελέτη. Μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ τὸ τμῆμα τῆς τὸ σχετικὸ μὲ τὸ ἀρχαῖο ὁμοσπονδιακὸ ἱερὸ τῶν Λεσβίων, τὸ γνωστὸ ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές καὶ τὸ ὁποῖο χρησίμευσε ὡς ἄσυλο τοῦ ποιητῆ Ἄλκαίου, εὔδει[λ]ον τέμενος μέγα ξῦνον. Ὁ Louis Robert ἀποδεικνύει ὅτι τὸ κοινὸ γιὰ τοὺς Λεσβίους ἱερὸ (ξῦνον) βρίσκεται στὰ Μέσα καὶ ὅτι εἶναι αὐτὸ ποὺ μνημονεύεται στὶς ἀρχαῖες ἐπιγραφές. Μία συνθήκη μεταξὺ Μυτιλήνης, Μήθυμνας, Ἄντισσας καὶ Ἐρεσοῦ, ποὺ βρέθηκε χαραγμένη στὴ Δῆλο, συνομολογήθηκε ἐμ Μέσσωι. Στὴν ἴδια ἐπιγραφὴ τὸ ὄνομα τοῦ τόπου ὑπάρχει πάλι στὴ φράση τῶ ἱρῶ τῶ ἐμ Μέσ[σω]. Σὲ ἄλλη ἐπιγραφὴ ξένοι δικαστὲς ἔρχονται εἰς Μέσσον γιὰ νὰ λύσουν διαφορὲς μεταξὺ Μήθυμνας καὶ Ἐρεσοῦ. «Πρόκειται γιὰ τοπωνύμιο καὶ ὄχι γιὰ τὴν ἔκφραση εἰς μέσσον, ἐμ μέσσωι ὅπως νόμιζαν οἱ ἐκδότες τῶν ἐπιγραφῶν αὐτῶν», λέγει ὁ Robert. «Ὁ τόπος διατήρησε τὸ ὄνομά του μὲ τὴ μορφή Μέσα. Βρίσκεται πρὸς τὸ κέντρο τοῦ νησιοῦ, κοντὰ στὸν μυχὸ τοῦ μεγάλου κόλπου τῆς Καλλονῆς».

Δὲν συνεχίζω τὴν εὐκολὴ ἀνασκευὴ τῆς ἀστοχῆς γνωμοδότησης. Ὅταν ὑπηρετοῦσα στὴ Λέσβο μετεῖχα τῆς τοπικῆς Ἐπιτροπῆς Τοπωνυμίων. Καὶ τότε προσπαθοῦσε τὸ Ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν νὰ ἀλλάξει τοπωνύμια κοινὰ στὴ βυζαντινὴ Ἑλλάδα ποὺ τὰ βρίσκουμε στὸν Διγενὴ Ἀκρίτα. Ὡς Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων τῶν Δελφῶν δὲν μπόρεσα νὰ πείσω τὴν ἀρμόδια Ἐπιτροπὴ ὅτι τὸ διάσημο χωριὸ Χρισὸ εἶναι ἐπιβίωση τοῦ ὀνόματος τῆς Κρίσας. Τὸ ἤθελαν Χρυσό, «ἔτσι τὸ γράφουν στὸ Ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν» ἦταν ἡ ἀπάντηση τοῦ Νομάρχου. Ὁ Ἀντώνιος Κεραμόπουλλος ποὺ τὸ ἔγραφε Χρισὸ δὲν ἦταν αὐθεντία.

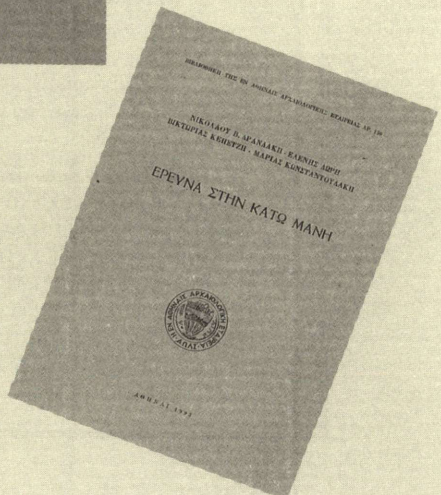
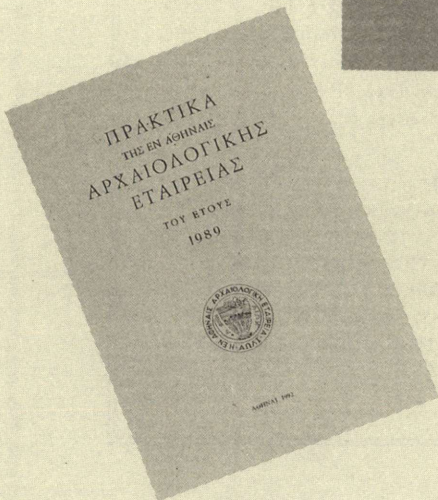
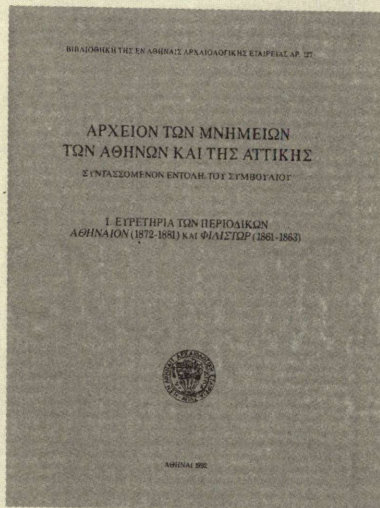
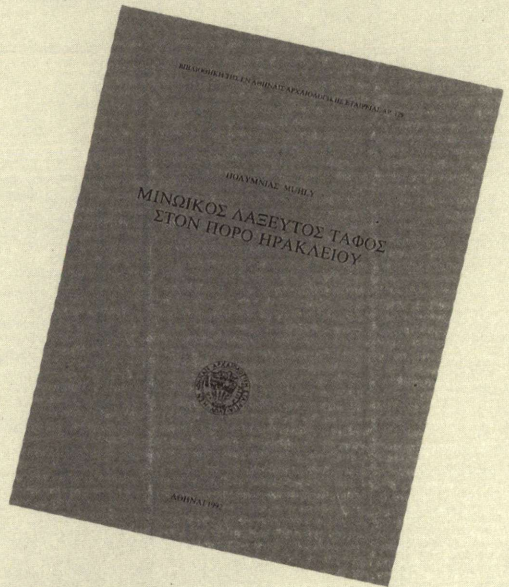
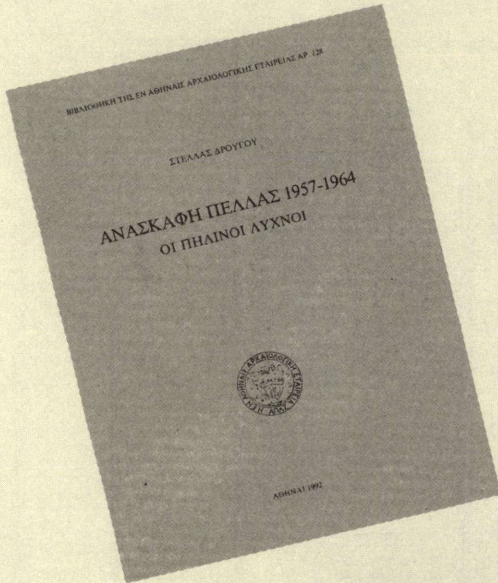
*

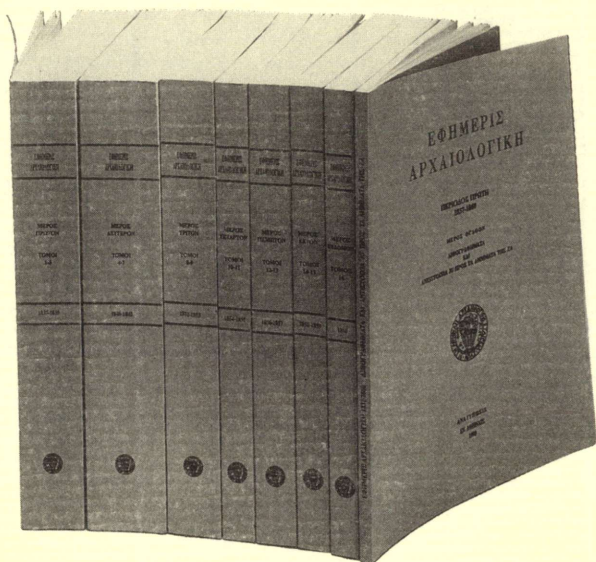
Τὸ ἱερὸ τῶν Μέσων
στὴ Λέσβο.
Ἀναπαράσταση
τοῦ Robert Koldewey
(*Die antiken Baureste
der Insel Lesbos*).

Lithographie v. H. Rißhach, Berlin

ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΑΝ

ΕΠΑΝΕΚΔΟΘΗΚΕ ΣΕ ΟΚΤΩ ΜΕΡΗ ΧΑΡΤΟΔΕΤΑ
ΜΕ ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ ΚΑΙ ΠΙΝΑΚΕΣ
ΚΑΙ ΠΩΛΕΙΤΑΙ ΣΤΟ ΜΕΓΑΡΟ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ
ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ (1837-1860)

Πρώτο μέρος: τόμοι 1-3 (1837-1839 σελ. 1-295)
Δεύτερο μέρος: τόμοι 4-7 (1840-1843 σελ. 296-637)
Τρίτο μέρος: τόμοι 8-9 (1852-1853 σελ. 637α-1084)
Τέταρτο μέρος: τόμοι 10-11 (1854-1855 σελ. 1085-1330)
Πέμπτο μέρος: τόμοι 12-13 (1856-1857 σελ. 1331-1650)
Έκτο μέρος: τόμοι 14-15 (1858-1859 σελ. 1651-1910)
Έβδομο μέρος: τόμος 16 (1860 σελ. 1911-2106)
Όγδοο μέρος: Εύρετήρια, πίνακες

Η ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ 1837-1860 ΕΙΝΑΙ ΑΠΑΡΑΙΤΗΤΟ ΒΟΗΘΗ
ΜΑ ΓΙΑ ΟΣΟΥΣ ΑΣΧΟΛΟΥΝΤΑΙ ΜΕ ΤΗΝ ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ
ΚΑΙ ΤΙΣ ΑΤΤΙΚΕΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ. ΠΕΡΙΧΕΙ ΠΟΛΥΤΙΜΕΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ
ΓΙΑ ΤΙΣ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΤΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΔΕΚΑΕΤΙΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΛΙΓ
ΓΕΝΕΣΙΑ ΚΑΙ ΑΠΟΤΕΛΕΙ ΠΗΓΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ. ΦΕΤΟΣ, ΣΤΙΣ 23 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ, ΣΥΜΠΛΗΡΩΝΟΝΤΑΙ
130 ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΘΑΝΑΤΟ ΤΟΥ ΕΚΔΟΤΗ ΚΑΙ ΣΥΝΤΑΚΤΗ ΤΗΣ
ΤΟΥ ΚΥΡΙΑΚΟΥ Σ. ΠΙΤΤΑΚΗ